

Anmeldelser

Ribe Excavations 1970–76. Vol. I. Red. af Mogens Bencard.
Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg 1981, 103 s., ill.

En af dansk arkæologis største landvindinger indenfor de sidste 10 år har uden tvivl været påvisningen af det ældste Ribe. Efter en målbevidst forskningsindsats lykkedes det endelig Ribes »Antikvarisk Samling« i begyndelsen af 1970-erne at finde utvetydige spor af en bebyggelse fra 700-tallet, og gennem en række store udgravninger frem til 1976 blev væsentlige sider af denne bebyggelses karakter klarlagt.

Delresultater fra undersøgelserne har i de forløbne år været fremlagt i en række tidsskriftartikler, men med prisværdig hurtighed kan første bind af den egentlige videnskabelige publikation nu præsenteres på Sydjysk Universitets forlag. At bearbejde og vurdere så omfattende udgravninger med en indviklet lagfølge og et genstandsmateriale på måske 100.000 enkeltstykker kan synes som en umulig opgave. Det var da næppe heller lykkedes at få hul på bylden, hvis ikke opgaverne var blevet fordelt på mange hænder, og fonds og institutioner havde mødt projektet med stor velvilje.

Første bind af »Ribe Excavations« omfatter 3 selvstændige artikler. Udgravningslederen, Mogens Bencard, lægger ud med en kort indledning, der ridser undersøgelsernes væsentligste problemstillinger op. Herefter følger en samlet fremlæggelse af skriftlige kilder til Ribes ældste historie – både i den originale latinske version og oversat til dansk – ved lektor Inge Skovgaard-Petersen, og sluttelig behandler museumsinspektør Kirsten Bendixen Ribe-udgravningens mønter.

Fremlæggelsen af de skriftlige kilder er først og fremmest ment som en håndsrekning til den debat om det ældste Ribes status og rolle, der uundgåelig vil intensiveres, efterhånden som udgravningspublikationerne dukker frem. Der er ingen nyfundne dokumenter imellem, men sammenstillingen af de meget spredte tekster er både nyttig og tankevækkende. Hertil kommer, at flere af teksterne ikke tidligere har været omsat til dansk. Fremlæggelsen er ledsaget af en kommentar, hvor de skrevne kilder vurderes i forhold til de arkæologiske. Inge Skovgaard-Petersen er her meget tilbageholdende overfor mere vidtgående konklusioner, men hun vil dog ikke afvise, at grundlæggelsen af Ribe i tilknytning til en række andre forhold kan tages til indtægt for eksistensen af en dansk kongemagt allerede i 700-tallet.

Kirsten Bendixen's artikel om mønterne må siges at udgøre afhandlingens

tyngdepunkt. I al beskedenhed drejer det sig om 30 små sølvmønter, men som Bendixen rammende skriver, er deres betydning for den samlede forståelse af fundene næsten omvendt proportional med deres antal og lidenhed. Mønterne er såkaldte frisiske »sceattas«, som hører hjemme i 700-årene. I sin behandling inddrager Kirsten Bendixen et omfattende frisisk, fransk og engelsk sammenligningsmateriale, og på baggrund heraf dateres Ribemønterne til tidsrummet ca. 720–750. Der er ikke noget, der tyder på, at sceattas har været i omløb efter Pippin den Lilles møntreform i 755, men det kan dog ikke helt afvises, at de også har været i brug i sidste halvdel af 700-tallet. Omkring 800 må dog være det absolut seneste tidspunkt for anvendelse af sceattas.

Kirsten Bendixen er meget sikker i sine konklusioner vel vidende, at hendes dateringer uden tvivl vil blive gennemprøvet på kryds og tværs. I hvert fald vil der være en række arkæologer, der vil slå sig i tøjret. Sagen er, at mønterne er fundet spredt ud over et stort areal og i hele den forhistoriske lagfølge, og de skulle således give en virkelig god datering af bebyggelsen. Mønternes tidlige datering er imidlertid i konflikt med en række andre genstande i fundet, der traditionelt henføres til begyndelsen af 800-årene. Man må dog sige, at Kirsten Bendixen har gode kort på hånden, for ud over de rent mønthistoriske argumenter støttes hendes datering af to tidligere offentliggjorte naturvidenskabelige dateringer. Det drejer sig om en dendrokronologisk datering af en brønd fra den ældste del af bebyggelsen (omkring 710 e.Kr.f.) og en termoluminiscensdatering af flere lerkarskår (omkring 700 e.Kr.f.)

Møntfundene i Ribe giver ikke alene et godt dateringsgrundlag, men sammen med andre fundgrupper viser de os, at byen stod i livlig kontakt med området omkring den nedre Rhin. Og endelig viser mønternes spredte beliggenhed i udgravningen, at der efter alt at dømme har eksisteret en egentlig møntøkonomi i 700-tallets Ribe.

Desuden kan Ribe-fundet netop i kraft af mønterne ikke undgå at få vidtrækkende betydning for udforskningen af tiden op til vikingetiden i landet som helhed. Perioden ca. 600–800 er i arkæologisk sammenhæng lidt af et tomrum. I alt fald har det indtil nu været meget vanskeligt at påvise bosættelser fra denne tid. De ældre bopladser hører markant op med udgangen af ældre germansk jernalder, og først i vikingetiden er der igen nogenlunde acceptabelt med fund. Men som antydnet vil Ribe-udgravningen uden tvivl betyde en nyvurdering af en lang række af de traditionelle oldsagsdateringer – det gælder ikke mindst for keramikens vedkommende. Det kan derfor meget vel tænkes, at flere bosættelser, som idag henføres til vikingetiden, ved nærmere studium viser sig at være opstået allerede i yngre germansk jernalder.

Man kan kun ønske holdet bag Ribe-projektet til lykke med en vellykket publikationsstart. De næste bind i rækken vil blive imødeset med spænding.

Steen Wulff Andersen

Niels Lund: Svenskevældet i Hedeby. –

Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1980, Kbh. 1982.

»Svenskevældet i Hedeby« skal afskaffes! Det er konklusionen af en nyligt udsendt artikel af universitetslektor Niels Lund om svenskernes rolle i vor ældste by's historie.

Emnet er Hedeby omkring år 900; en periode af byens – og Danmarks – historie, der er meget dårligt belyst i de skriftlige kilder. Stort set eneste holdepunkt er en vag meddelelse i Bremer-kanniken Adams »Nordens beskrivelse«, om en Olaf, som kom fra Sverige og satte sig i besiddelse af kongedømmet i Danmark med våbenmagt. Senere betegner Adam Olaf som »svenskerhøvdingen«. Adam fortæller også, at én af Olafs sønner hed Gnupa, og netop denne Gnupa møder vi i indskrifter på 2 Hedeby-runesten, hvoraf den ene iflg. runeforskere delvist er skrevet med særlige svenske runer.

Udfra Adams tekst og de svenske runer er bolden så rullet. Man har hæftet sig ved stednavne på -by sammensat med personnavne, som både forekommer hyppigt i Sverige og omkr. Hedeby, og fra den anden side har man søgt at forklare en musikalsk accent i dele af det sydlige Danmark med en svensk indvandring, bl.a. i vikingetiden. Også arkæologien har været spændt for »svenskevældets« vogn. Det gælder her først og fremmest den tyske arkæolog Ekkehard Aner, der i de såkaldte kammergrave på Hedeby's gravplads ser en klar svensk påvirkning.

Selv om mange af argumenterne i tidens løb har fået flere skud for boven, har »svenskevældet i Hedeby« stadig en hævdunden plads i dansk historieforskning. Selv i de nyeste oversigtsværker er svenskerne kommet med, selv om der spores en stigende usikkerhed overfor begrebet.

Niels Lunds artikel er en opsummering og en uddybning af argumenterne mod eksistensen af et svensk herredømme i Hedeby. Der peges især på de mange usikkerheder, der er ved udlægningen af Adams tekst, ligesom betydningen af de svenske runeformer neddæmpes kraftigt. Vigtigt er desuden Lunds kritik af Aners arkæologiske argumenter, som hidtil har stået uimodsagt. Kritikken er helt berettiget, ja, efter undertegnede's mening kunne den føres endnu videre:

Ekkehard Aners arkæologiske argumenter for svenskertesens kan opdeles i følgende elementer: 1) Dateringen af Hedeby-kammergravene passer med

tidspunktet for det formodede svenskevælde. 2) Kammergravene opfattes som en gravtype, der kan tillægges en lederklasse. 3) Kammergravstypen synes at være opstået i Mälaramrådet.

Til det første punkt må bemærkes, at Aner synes at have »presset« sine dateringer vel rigeligt. Af de 10 Hedeby-kammergrave er det ikke muligt at datere 2, og for de resterende 7's vedkommende hviler dateringen overvejende på våbnene. Grundlaget for vikingetidens våbenkronologi er Jan Petersens fortjenstfulde arbejde fra 1919: »De norske vikingesverd«, der dog set med nutidige øjne har betydelige mangler. Andre har senere beskæftiget sig med enkelte af våbentyperne, men en moderne gennemgang af hele materialet savnes stadig. Mange af formerne synes at have været i brug gennem længere tid, og man må derfor være varsom med at benytte våbnene til alt for snævre dateringer.

Også Aners lighedstegn mellem kammergrave og overklassegrave er heller ikke så indlysende, som man umiddelbart skulle tro. For det første er det påfaldende, at Hedeby's kammergrave ikke specielt er rigt udstyret. Ganske vist adskiller kammergravene sig fra mandsgravene på Hedeby's store begravelsesplads ved at indeholde våben, men også på andre større gravpladser fra vikingetiden mangler våbengravene tilsyneladende. Endvidere er det vigtigt at gøre sig klart, at selve betegnelsen »Kammergrav« er meget vagt defineret og i den arkæologiske litteratur brugt om grave af højst forskellig konstruktion. Af nogle opfattes betegnelsen efter pålydende som grave med et indre opbygget trækammer, mens andre mere hæfter sig ved gravens størrelse og omfanget af gravgaverne. Mange af de såkaldte kammergrave er som Hedeby's uden specielt rigt udstyr, og omvendt findes der mange rigt udstyrede »normale« grave. Det kan derfor være vanskeligt at følge Aner i hans formodning om, at »kammergravene« er rigmandsgrave *uanset* gravudstyrets karakter og omfang. Som en konsekvens af den vage definition af begrebet bliver det da også svært at diskutere, hvor og hvordan »kammergravstypen« er opstået. Som nævnt mener Aner, der er tale om en svensk betegnelse, men nøgternt betraget må det at bygge en trækonstruktion som ramme om en begravelse siges at være et ret simpelt påhit, som må kunne være opstået spontant. Store træbyggede gravkamre optræder på mange forskellige tidspunkter i Europas forhistorie, og man behøver ikke nødvendigvis at se en sammenhæng mellem disse forekomster.

Ud fra de arkæologiske vidnesbyrd skal der således mere end god vilje til at se svensk Hedeby-vælde, og sammenholdt med den tvivl om de øvrige argumenters holdbarhed, som Niels Lund så kraftigt fremfører, kan man kun give ham ret i, at det svenske fyrstedynasti må luges ud af Hedeby's historie. Noget helt andet er, at der gennem hele vikingetiden har været livlige

handelsforbindelser mellem Hedeby og Sverige. Derom er der ikke tvivl, og i grunden er det måske mere interessant end, hvem der på et givet tidspunkt har regeret byen!

Steen Wulff Andersen

Poul Svensson: FRØSLEVSKRINET

Forlag: De unges Kunstkreds, Flensborg 1981, 142 s., ill.

Ludvig Holberg fik i 1734 på sit professorembedes vegne en bog til recension. Det var konferensråd Niels Slanges bog om Christian IV, og den fyldte to tykke foliobind.

Holbergs svar var så kort, som Niels Slanges skrivelser var lange. Den lød: »Konferensråd Niels Slanges bog er ikke nær så stor, som den synes at være«.

Når denne præcist rammende vits falder en ind ved anmeldelse af Svenssons og Helge Krempins bog om Frøslevskrinet, går det ikke som hos Holberg på bogens indhold, men på dens ydre format.

Skønt Frøslevskrinet er nøjagtigt beskrevet i tal og tommer, må man gang på gang knibe sig i armen for ikke af de skønne billeder at blive forledt til at tro, at det er af format som et højalter, skønt det faktisk er af størrelse som en cigarkasse til 50 stk. Nihil sine labore.

På den anden side må det klart indrømmes, at formatet giver plads til de skønnest tænkelige farvefotografier, der lader mangfoldige enkeltheder fremtræde tydeligere, end de i mindre format ville have gjort.

Dette og den smukke sats og det rummelige lay out gør det til en stor fornøjelse og ikke lidt af en oplevelse at læse og se denne bog.

Det kan derfor næsten ærgre en, at man er forpligtet til at læse den, som Holbergs kollega professor Hans Gram gjorde det med Niels Slanges bog. Han fik den nemlig også forelagt, og han var af den samvittighedsfulde, pertentlige professortype, og han læste Slanges bog og gjorde antegninger til næsten hver linie og rettede hver anden – kildekritisk og ræsonnerende ville vi sige i dag.

Svensson og Krempins bog er opdelt i afsnit; det må siges at svare udmærket til opgaven: Først er der en indledning, der kursorisk fører ind til emnet ved at beskrive fundet og skrinet, som det fremtræder i dag, og overvejelser over, hvad det i sin tid, ca. år 1100, har været: et relikvieskrin, muligvis tillige et lidet rejsealter, hvorpå især krucifikset i skrinets bagkant kan tyde. Det kan nemlig tages af og sættes på efter behov. Hermed er opgaven stillet.

Dernæst følger en beretning om findested og finderens Rasmus Jørgensen og om hans familie, glidende over i en skildring af lærer Jens Madsen, der fik

ejeren til at aflevere, og selv i 1872 bragte de fem plader, som skrinet bestod af, til Nationalmuseet i København. Han har rejst med det som smuglergods, og hele beretningen er spændende som en lille kriminalhistorie.

Den herefter følgende hovedskildring er sagligt opdelt i en række afsnit: Frølevskrinets billedlige motiver er alle bibelske, og Svensson, der øjensynligt er grebet deraf, belægger dem med citater fra både Det nye og Det gamle Testamente, især dog fra Johannes Åbenbaring. På oversiden ses den genkomne, triumferende Kristus, siddende på himmelbuen med fødderne på en anden bue, jorden, som skammel. Det er dommedag som lovet af evangelisterne, der da også ved deres symboler fylder de fire hjørner af pladen: Matthæus-englen, Johannes-ørnen, Markus-løven og Lukas-oxen. Forsiden viser korsfæstelsen. Jesus står (siger Svensson) eller hænger på korset. Han har korsglorie, og over korsets arme ses den strålende sol og den halve måne. Under korsarmene står i mindre format de to romerske soldater, Stefaton, der i dødsstunden rakte Jesus en eddikesvamp, og Longinus, der overbeviste sig om hans død ved at stikke et spyd i siden af ham. I to felter, afdelt fra Golgathascenens centrum, står – under hver sin ejendommeligt opbyggede romanske bue, hvad der må være Jomfru Maria og den discipel Johannes, som skal være hende i søns sted.

Den modsatte langside og de to gavle tolker Svensson med rette tøvende: Johannes på forsiden og figurerne på gavlene 3 + 3 og langsiden, 5, udgør 12, og det var da lettest at gætte på, at det var disciplene; men det er det øjensynligt ikke. Midterfiguren på begge gavlsider er en biskop med bispestav, og ved hans højre side står en figur, tydeligt nok biskoppens diakon. Den ene svinger røgelseskarret, den anden har sine hænder i orantstilling. Og figurerne til hans anden side er også i præstekåbe. De holder messe, siger Svensson; man kunne også sige, at det er de mænd, der på skrinets tilblivelsestid bærer den apostoliske succession, er apostlenes arvtagere, der bærer evangeliet ud til alle folkeslag for at gøre dem til Jesu disciple. Alle de seks figurer på gavlene har glories.

Bagsidens personer, siger Svensson, er alle klædt i den gamle helgendragt. De er alle anbragt under buer og har alle glories. Han bemærker ikke ret, at midterfiguren adskiller sig fra de andre i størrelse og position. Dette er næppe nogen tilfældighed, men anmelderen tør lige så lidt som forfatteren afgøre, hvad det skal forestille. Skal det hele tolkes – alle fem sider i sammenhæng – og det er muligt – så har vi: korsfæstelsen, evangelisterne, der bærer det glade budskab ud i verden – og på den lange bagside i midten: den levende Kristus og de fire kirkefædre: Hieronimus, Augustin, Ambrosius og Gregor den Store. Det giver ialt fald en mening, men er dog kun et gæt.

De forgyldte kugler, som alle fem plader i sin tid har været omgivet af – og

som i Tyskland har givet denne art skrin navnet Knopskrin, – søger Svensson også en forklaring på og fortaber sig, om end tøvende, i en talmagi, som slet ikke er utænkelig, uanset at det er lige så sandsynligt, at kuglerne blot er dekoration. Han bruger det udtryk om kuglerne, at disse sidder i »en ordnet form for uorden, som næppe har været tilfældig«. Jesus blev 33 år – der er 33 kugler på gavlen til venstre. Der er 53 dage fra skærtorsdag til pinsedag og 53 kugler på låget, o.s.v.

Man kan sammenligne også med rosenkransen. De kunne i sig selv være en sådan. I sin spekulation over, hvad figurerne skal fortælle, gør han det experiment tegnerisk at placere dem alle i en buerække. På mig virker det aldeles overdrevet, og det fremgår i alt fald tydeligt – i »arkitekturen« omkring figurerne og i deres dragter – at en sådan sammenstilling er for udspekuleret.

Et kapitel vier Svensson til kirkens pragt og dragt, og han kender til det evindelige paradox: kristendommens fattigdoms-ideal og kirkens overdådige udstyr, og pavers og kardinalers og præsters kostbare messehagler.

Og endelig når han frem til at analysere selve skrinet. Hvad er det: relikvieskrin, rejsealter eller hvad? Det diskuteres: er det blot det første, eller måske dog en biskops rejsealter, måske blot så at sige den kuffert, en biskop havde med sig, når han fordelte relikvier ved nyindvielser af kirker. Alt er tænkeligt. Men et relikvieskrin er det, og et sådant kan bruges både hjemme og ude. I mange bøger hører man om missionærmunke, der har et lille alter med sig. Det spørgsmål kan man roligt lade uløst.

Derefter kommer man til en drøftelse af det kunstneriske: – oldtidens arkitektur, søjler og buer, der vandrer ind i middelalderen, og Svensson påpeger dette, men også at søjlegengivelsen på Frøslevskrinet er noget ejendommeligt, og han ser deri tillige irsk påvirkning. Lad det være sagt, at her giver anmelderen ukyndigt op.

Jeg må give op over for det rent kunstneriske, stilistiske, men nøjes med at glæde mig over, at skrinet er smukt. Magister Ida Löppenthin har vurderet skrinet udelukkende som kunstværk, idet hun ser bort fra alt andet. Det har fire proportioner, så lille det er, siger hun, og megen idérigdom og er et livfuldt værk, monumentalt i både Golgatha- og Genkomstscenen. Hun lægger afgørende vægt på, at skrinet faktisk er et kunstværk – et unikum, ikke en kopi af noget andet, men et individuelt værk, udført af en selvstændig kunsthåndværker.

Der fortsættes med at drøfte Frøslevskrinets tilblivelsessted. Svensson er ikke helt tilfreds med Poul Nørlunds afhandling om dette skrin – og dets slægtninge, eller hans teori, at det er fremstillet i Danmark. Det må præciseres mere, mener han, og han er så dristig at mene, at Slesvig er stedet, hvor

Frøslevskrinet er blevet til, og han er så forsigtig at sige, at der er »rimelighed« herfor. En dristig lokalisering! Anmelderen tillader sig imidlertid at gøre sig lidt klogere end både Nørlund og Svensson. Og det er vist mindre dristigt.

Hvis skrinet, som det næppe skal diskuteres, er fra omkring år 1100, da er der sandsynlighed for, at vi skal længere mod syd. Bogen anfører efter Nørlund, at der er 5 andre skrin, der synes i slægt med Frøslevskrinet. Og Poul Nørlund anser Hildesheimerskrinet for at være det ældste og det bedste, og at de alle frembyder en vis ensartethed i form og størrelse, farve, teknik, men Svensson synes, at vort skrin så lidt ligner Hildesheimerskrinet, at han ikke tror på sammenhængen. Han gør sig herved skyldig i en fatal fejltagelse. Han glemmer, at der er tale om håndværk, og det giver jo ikke altid fremskridt. Det kan og skal næsten variere efter kunsthåndværkerens dygtighed, smag, måske også efter de arbejdsmuligheder, han har. Ida Löppenthin finder da også, at Frøslevskrinet bærer præg af individualitet. Man kunne såmænd argumentere modsat, at de senere skrin måtte være ædlere, finere, dygtigere gjort end det ældste – i almindelig fremskridtstro. Jeg finder ikke, at man kan bygge på den slags. Det oprindelige er ikke altid den strålende top, lige så lidt som det yngste behøver at være devalueret.

Det kan måske tjene til yderligere orientering, at der i 11. århundrede i Hildesheim var indrettet en regelret skole og et regelret værksted for devotionalia: Bernward af Hildesheim, var grevesøn, i slægt med kejserfamilien, blev opdraget hos sin onkel Valdemar, der var biskop i Ütrecht, og han kom senere i huset hos biskop Osdag i Hildesheim. Han var en vel studeret mand, både i teologi og jura, og han var i ret lang tid rigskansler hos kejser Otto III, og han bevarede den stilling, da han tillige blev biskop i Hildesheim efter Osdag. Han byggede bymur om sin bispestad, byggede borge videnom, genrejste kirker og drog selv eller ved substitut rundt og indviede dem. Han fik af kejseren en splint af Kristi kors til Hildesheim, og han – og det er her det afgørende – indrettede i Hildesheim en kunstskele; den arbejdede i arkitektur, træskæreri, maleri, støberi, guldsmedekunst og emaljeri. Hans egen interesse for dette gik så snært på, at han selv personligt arbejdede på værkstedet.

Han døde 20.11.1022 i sin stad og er gravsat i Michaelskirken der, kanoniseret 1193, og hans skole bestod – efter sigende – i århundreder efter ham.

Et skrin som det her omtalte kræver redskaber, støbekunst, tegnekundskab, emaljeringsviden, teologisk viden eller vejledning. Det har nok været svært at få alt det i Slesvig, ja i Danmark, omkring år 1100.

Anmelderen har bemærket sig en lille detalje, der måske er værd at notere

sig. På Frøslevskrinets Dommedagsbillede støtter den genkomne Kristus sine fødder på en rund bue, som man umiddelbart tager for jorden, men på Hildesheimerskrinet er hans jordiske skammel en dobbeltbue, hvorimellem der ligger noget, der ligner et kranium. I så fald støtter Jesus sine fødder på Golgatha, hvor efter legenden Adams kranium ligger begravet.

Men anmelderen er nødsaget til at overgive sig, når det gælder sådanne subtiliteter, men må dog på Hans Grams vis gøre endnu et par antegninger. Og alt i alt forekommer det mig sandsynligt, at Frøslevskrinet – som også de 5 andre omtalte skrin – er udført på Hildesheims store værksted af en øvet (gejstlig?) kunsthåndværker. Det er ikke enhver pottemager eller kandedstøber, der kan udforme kobberplader i støbning som dem, der her er tale om: med gruber til emalje, så at grubernes kanter står som gyldne konturer om figurerne.

Svensson skriver overmåde engageret, endog så han kan få den tanke, at skrinet endnu i hedenskabets sidste tid kan være havnet i mosen som et offer til Frey (Frø). Han er lige ved at skabe sagn eller legende, når sådant antydes. Og han erkender da også, at det næppe nogensinde bliver muligt at fastslå, hvordan det er endt i mosen.

De mange bibelcitater, som Svensson så smukt anfører til forklaring af billederne på skrinet, er velvalgte, og dog savner jeg et, og det er et, der forklarer hele helgentroen, og som er levende endnu i dag i vort protestantiske Danmark. Jeg tænker på Johannes Åbenbaring 7. kap. 9–17: Johannes ser i en vision ind i himlen og ser en stor flok af hvidklædte mænd. »Hi sunt qui venerant de turbolatione magna«. Det er det citat, Brorson bruger i sin store helgensalme: »Den store hvide flok vi se«: »Det er den helteskare, som af hin den store trængsel kom«, Helgenmartyrerne altså. Man kunne tage 6. kapitel med om sjælene under altret »som var myrdede for Guds skyld og for det vidnesbyrd de bar«.

Svensson har vist ligefrem elsket sit værk, og kærlighed kan jo nok gøre blind, eller sagt mindre poetisk: stærkt engageret kan nok gøre ukritisk. Og det er han altså her og der, og det noterer man sig samtidig med, at man glæder sig over optagetheden.

I sine betragtninger over kirkens pragt og dragt, anfører han som eksempel på danske kirkers rigdom, at grev Christoffer af Oldenburg i 1534 kunne afkræve Roskilde domkirke 16 kalke, skønt kirken allerede i forvejen var »hjemstøgt« af Christian II, Frederik I, og Christian III; og man må undre sig over, at den idérige Poul Svensson ikke her kommer i tanke om, at disse plyndringer skete netop i de år, fordi det var den lutherske reformations år. Rigets rentekammer krævede i reformationstiden alt guld og sølv afleveret fra kirkerne.

Og i den forbindelse vil Deres anmelder slutte med at konkurrere i gætterier med forfatteren: Altså: Jeg tænker mig, at det dejlige Frølevskrin har stået i en kirke oppe i Jylland, i Aarhus, Viborg eller i et kloster, og at en eller anden præstemand eller munk, – da lutheranismen – netop i de dage – satte ind på at uddrive den papistiske djævel og rense kirken »udi evangelii lyse og klare dag« – har taget det elskelige og elskede skrin, pakket det ind i et alterklæde og begivet sig af sted mod syd, hvor han endnu kunne finde fred i sin tro på Jesus, Maria og alle helgener. Og jeg gætter videre: for jeg ved jo, at der i reformationstiden gik mange håndskrifter fra klostre og kirker sydpå. De, der ville flygte, fik i reglen lov at flygte, for reformationen var kun sporadisk brutal; men vor præstemand kan meget vel være overfaldet af stratenrøvere, der har røvet skrinet, men så er blevet bange for, hvad de havde gjort. Og de har så kastet det i mosen.

Gud velsigne disse stratenrøvere.

Georg Buchreitz

Henrik Becker-Christensen: Hærvejen i Sønderjylland. Et vejhistorisk studie. Fra Kongeåen til Danevirke.

Udg. af Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa 1981, 259 s., ill.

Den betydelige interesse, der har været for hærvejen i de senere år, er især kommet til udtryk i tidsskriftsartikler fra Bjørn Svenssons og H. V. Gregersens side og i Mads Lidegaards energiske topografiske studier omkring hærvejen fra Viborg til den nuværende grænse. Becker-Christensens bog er en værdifuld forøgelse af denne hærvejslitteratur og vil i lang tid underbygge de synspunkter, som man i nyere tid anlægger på hærvejen, hvor man ikke blot opfatter den som en vej, men snarere som et terræn, et hærvejsstrøg, hvori færdsejlen til forskellige tider eller samtidigt valgte forskellige ruter at komme frem på.

Men nogle kritiske bemærkninger giver bogen dog anledning til. For at begynde med titelbladet, så må undertitlen indeholde en fejl. På dansk hedder det enten *et studium*, *et studie* eller *en studie*. Med den første mulighed måtte man tænke på, at det var resultatet af dette studium, der her forelå. Et studie er et lokalt og nok så nærliggende ville den sidste mulighed være, og bogen ville beskedent være betegnet som en lille afhandling, hvad ordet studie kan betyde. Desværre kommer man ved denne fejl til at tænke på, hvor hyppigt disse ord i vore dage forveksles og på de næsten utallige gange, hvor andre næsten ens ord, i denne nedgangstid for det danske sprog, bruges forkert, ord som af og ad, enkel og enkelt, de og dem og mange andre. Her kan det vel

antages at være en trykfejl, som kunne rettes ved at ændre et enkelt bogstav.

Dette er så meget mere nærliggende, som bogen iøvrigt er skrevet i et smukt og klart sprog. Nævnes positivt skal det også, da det desværre ikke er en selvfølge, at forfatteren bruger de geografiske betegnelser Sønderjylland, Nordslesvig og Sydslesvig rigtigt og dermed undlader at bidrage til den sprogforvirring, som stadig finder sted især uden for Sønderjylland. I dette tilfælde må det dog bemærkes, at navnet Sønderjylland, som findes på titelbladet, ikke fuldt ud følges i teksten. Det sydligste afsnit, fra Danevirke til Ejderen, er ikke taget med, og der gives ingen anden forklaring, end at forfatteren finder det »naturligt lige som Hugo Matthiessen at gøre holdt ved Danevirke«.

Bogen er klart disponeret. Efter en indledning bringes et afsnit om forskellige metoder i vejstudiet og et afsnit om hærvejens funktion. Derefter følger den egentlige topografiske undersøgelse i tre afsnit, idet strækningen fra Kongeåen til Danevirke inddeles i tre stykker med Immervad og Bov som mellemstationer.

I indledningsafsnittet afgrænses bogens opgave til at ville »undersøge de forskellige hovedruter, som færdselen valgte, forskydningerne her indenfor og årsagerne hertil«, mens der tages afstand fra en »kortlægning af de enkelte vejes nøjagtige forløb gennem tiderne indenfor hærvejsstrøget«. Forskellen mellem det ene og det andet er næppe helt klar og spores ikke senere i behandlingen, men denne præcisering af formålet er dog en god fornyelse i forhold til tidligere behandlinger af emnet.

Nyt i hærvejsammenhæng er også afsnittet: vej og metode. Vejstudiet i Danmark har ikke så meget været studier i veje eller trafik i almindelighed, men har drejet sig om enkelte veje som hærvejen, kongeveje eller lignende, og dette har ikke opfordret til at tage metodiske problemer op. Det er fortjenstfuldt, at det gøres her. Så bliver der da peget på de vigtigste problemer, som når der straks nævnes det vigtigste og vanskeligste, dateringen af de enkelte vejspor. Det er stadig hovedvanskeligheden ved ethvert vejstudium, at kildematerialet for de ældre tiders vedkommende er så lidt dateret som det er.

Uden at der nås frem til en bestemt metode, som skal anvendes, tages der stilling til de metoder, som forskellige forskere har benyttet sig af. En ikke helt berettiget stramning af problemstillingen sker, når det anføres, at Sophus Müller skal have sagt, at »oldtidens veje ikke blev forladt i senere tider«. Men i det anførte citat siges kun, at nogle af stenalderens færdselslinier« endnu i vor tid benyttes«. Det er ikke det samme, og når det også tages i betragtning, at der er forskel på, om man udtaler sig om hovedruterne alene, eller om det skal dreje sig om alle veje, er forskellen mellem de forskellige opfattelser ikke

så stor, som man her får indtryk af. En ensidig terrænforsker som Mads Lidegaard placeres rigtigt i forhold til Hugo Matthiessen, der også inddrog arkivmaterialet og derved kom de enkelte vejstykkers datering og funktion meget nærmere.

I denne forbindelse fremføres så det, der må siges at være bogens hovedsynspunkt, at hærvejen ikke blot, som tidligere erkendt, i sin lange levetid har skiftet rute her og der, men at den til alle tider var et kompliceret net af veje, et hærvejsstrøg, der i nord-sydlig retning forfulgte de overordnede mål, færdselen havde sat sig.

Spørgsmålet om forholdet mellem de små lokale veje og de overordnede fjernforbindelser er vanskeligt og får næppe i den foreliggende bog den rigtige betoning. Selvfølgelig er de små veje de ældste, ingen finder på de store veje, før de små er der. Men når det siges, at hærvejen opstår ved, at de lokale veje danner et sammenhængende net af landsby- og bopladsveje ned gennem Jylland, overses et vigtigt forhold. Det er netop karakteristisk for hærvejen og andre store veje, også i udlandet, at de har frigjort sig fra den lokale trafik og endog skyr bebyggelserne. I nyere situationer kan dette vise sig ved, at vejen langt fra at gå fra by til by går langs ad sognegrænsen, hvor den lokale trafik ikke kommer. Og det er netop ved denne selvstændighed, den får karakter af overordnet vej, af hærvej.

Som sagt er den lokale trafik den ældste, og dens veje kan også tjene fjerntrafikken. Men tidligt – hvor tidligt? – er den trafik, der har de fjerne mål, stærk nok til at skabe sine egne ruter, og først så har vi en hærvej, et hærvejsstrøg, som denne bog handler om. Det er et kardinalspørgsmål indenfor studiet af vore veje, hvornår denne etablering af egentlige fjernforbindelser har fundet sted, og dermed, hvornår samfundsudviklingen, især handelen, havde gjort den nødvendig. Men vanskeligheden med dateringen af vort ældste kildemateriale gør det endnu til et meget omstridt spørgsmål.

Iøvrigt skal afsnittet om rejselivet på hærvejen roses for sit rige indhold og for sine mange – rosende og kritiserende – citater fra de rejsende. Adskilligt, også nyt, materiale er her samlet til et broget billede af rejselivet på hærvejen. Og her bliver den refererende gennemgang af de foregående studier af hærvejens forløb en slags pendant til de mange vejforløb, som den moderne opfattelse regner med. Til dette billede hører også, at de alt for afgjorte standpunkter næppe er holdbare. Hærvejens Skodborgrute kan ikke totalt afvises. De arkæologiske og topografiske vidnesbyrd, som er anført til forsvar for overgangssted ved Vad, kan ikke motiveres med en lokal trafik alene.

Det er nok rigtigt, at forestillingen om Farrisskoven som en færdsels-hindring er stærkt overdreven. Selve navnet burde mane til forsigtighed, og

det samme burde stednavne som Københoved og Skibelund. De forstås bedre, når der ikke alene henvises til Kongeåen som færdselsåre, men også til, at her var et skæringspunkt mellem denne og hærvejen.

På den anden side skal nok være noget mere forsigtig, end det her sker, med at antage, at der i oldtiden »sikkert har været adskilligt flere« vadesteder end dem, vi nu taler om. En henvisning til Stevns, hvor grundige arkæologiske undersøgelser har afsløret mindst 12 vadesteder på en strækning på 10 km, er misvisende. Kongeåen er en væsentlig større færdselshindring end Tryggevælde å og vil ikke tillade en passage nær så hyppigt.

Disse sidste bemærkninger angår bogens topografiske del. Af dens tre afsnit er det nordlige, mellem Kongeåen og Immervad bro, så langt det vanskeligste. En god betegnelse, hærvejsdeltaet, er fundet for at illustrere den særlig store spredning, som hærvejsfærdselen her af mange årsager kommer ud for. Og det skal også fremhæves, at der foruden det ellers anvendte materiale, iagttagelser i terrænet, arkivstof og rejseberetninger, gøres brug af jordbundskort over området og af museernes kortlægning af deres viden og det dertil hørende arkiv. Materialet er stort og mangesidigt, problemerne er mange, og det er svært at få det hele med.

I forbindelse med kortet, der viser vadestederne mellem Jels og Immervad (fig. 27) savnes omtale af vejspor og færdselsspor ved »den grå sten« øst for Hørløk. Nordpå markerer disse vejspor en vej over Slevad, Tingvad, Oksenvad hede mod Jels, og sydpå må de forbindes med et bredt bælte af vejspor syd for Brdr. Grams fabrik ved Vojens vest for jernbanen, som heller ikke nævnes. Nævnt i teksten, men ikke afsat på kortet, er nogle vejspor, som for 50 år siden var at se på østsiden af jernbanen syd for Vojens. Disse og de før nævnte vest for banen peger sydpå i samme retning og må der af terrænmæssige grunde være samme vej. Men mens de vestlige spor peger mod nordvest, peger de østlige mod nordøst, og dette vigtige sted er altså stedet, hvor en vestlig hærvejsrute over Jels forenes med en østligere over Sommersted.

Denne østligere vej over Sommersted kommer fra Sommersted hede, som flere gange er historisk bevidnet i hærvejsammenhæng, men som ikke nævnes i bogen i denne forbindelse. Syd for Sommersted hede var indtil for nogle år siden bevaret et lille vejstykke, som endnu hed »e hærvej« (det eneste sted, hvor dette navn var bevaret), som ikke nævnes, men som i så fald sikkert var blevet afsat i kortet i bogen. Dette vejstykke danner sognegrænse mellem Maugstrup og Jegerup sogne og har i museets sognebeskrivelse nr. 87 i Maugstrup sogn. Diskussionen af denne grens videre forløb og eventuelle datering ville sikkert have vundet ved også at have disse oplysninger.

Der må siges et par ord om forfatterens brug af stednavne og vejnavne. Der

tages ikke tankeløst på spørgsmålet, hvad begrundelsen for navnet Immervad Å, der foretrakkes for det mere almindelige Sønderåen, viser. Men ikke alle nyskabelser er lige gode. Det undrer, at den »nuværende« hærvej i de topografiske afsnit skal omtales under navnet Oksevejen, og endnu mere, at det sker for ikke at forvirre begreberne. Netop når betegnelserne Oksevej og Hærvej ikke skal karakterisere nogen forskel imellem dem, idet alle fjernveje er begge dele og adskilligt andet, kan de to navne, som det hidtil er sket, benyttes til at fastholde, hvilken vej man taler om. Det er praktisk at reservere ordet hærvej til den store nord-syd gående vej fra Viborg til Ejderen – omtrent lig med det her anvendte ord hærvejsstrøget. Lidt usikkerhed er der måske også. Det ikke anvendte ord hærvejen synes at svæve over de andre ord, f. eks. »den hærvej, som vi i dag kender i Oksevejens skikkelse«. En billedunderskrift hedder Hærulfstenen og Oksevejen, men næste kapiteloverskrift hedder, Hærvejen omkring Urnehoved. Der er næppe vundet nogen klarhed på dette punkt.

Uheldigt er også det nye navn Øster Immervad i stedet for Immervad. Kommer det i almindeligt brug, kan det kun skabe usikkerhed overfor ældre litteraturs brug af navnet Immervad. Dette ord har hidtil været betegnelsen for hærvejens passage af åen, og Vester Immervad hedder således, fordi det ligger vest for Immervad.

Forfatteren og præsten i Hellevad hedder ikke Niels Heldevad, som det gennemføres her, men Niels Heldvad, og endelig fra småtingsafdelingen: Hugo Matthiessens afhandling om Hvornhøj Stenvaes findes i Sønderjysk Månedsskrift og ikke i årbøgerne som anført i litteraturlisten.

Disse bemærkninger, som der har været anledning til at gøre, skal ikke overskygge, at vi her har en god og grundig behandling af hærvejens historie. Et stort og til dels nyt materiale, udmærket støttet af kort og illustrationer, er bragt til veje og fremlægges under et ledende synspunkt. Hærvejens lange historie og de mange løsninger, færdselen fandt til forskellig tid, træder tydeligt frem. Det er en god bog, som man ofte må vende tilbage til.

Hans Neumann

Esben Albrechtsen: Herredømmet over Sønderjylland 1375–1404. Studier over Hertugdømmets lensforhold og indre opbygning på dronning Margrethes tid. København 1981, 366 s.

Denne afhandling, der er en disputats, forsvaret for den filosofiske doktorgrad ved Københavns Universitet den 22. jan. 1982, er »et led i en kæde af historiske arbejder om Sønderjyllands middelalder«, som forfatteren skriver

i sin indledning. Disse arbejder har deres udspring i forrige århundrede, og højdepunkter i den ældre forskning er den tyske historiker W. Carstens afhandlinger om den slesvig-holstenske stats oprindelse og Kr. Erslevs to bind om Dronning Margrethe og Erik af Pommern og deres kamp for at genvinde Sønderjylland. H. V. Gregersens disputats fra 1974, »Plattysk i Sønderjylland« føjede en ny dimension til denne forskning ved især at koncentrere sig om den sprogligt-kulturelle udvikling.

Væsentlige problemer for den ældre forskning har været dels spørgsmålet om Sønderjyllands lensforhold og dels den holstenske adels indvandring i Sønderjylland som en forudsætning for de holstenske grevers forlening med Sønderjylland. Det er således gamle spor, Esben Albrechtsen betræder ved i sin afhandling at behandle disse to problemer inden for den begrænsede periode, der ligger mellem Valdemar Atterdags død i 1375 og hertug Gerhards død i 1404.

Undersøgelserne i det første hovedafsnit »De holstenske grevers erhvervelse af hertugdømmet og lensforholdet til Kongeriget« (s. 15–94) er gennemført klart og stringent. Forfatteren har et klart overblik over alle relevante kilder, bl.a. også i de lybske og mecklenburgske udgaver af middelalderdokumenter. Deres udsagn vejes imod hinanden, prøves og vurderes, ligesom der tages stilling til de tidligere forskere og deres resultater. På dette grundlag lykkes det for forfatteren efter anmelderens mening på overbevisende måde at få ryddet op i de til dels modstridende tolkninger, der har været af den centrale begivenhed i denne periode: grev Gerhards forlening med hertugdømmet Slesvig i Nyborg i 1386. Albrechtsen når frem til den konklusion, at vel betød udviklingen 1375–1404 en orientering imod syd i et fællesskab med Holsten og dets politiske samarbejdspartnere, men alligevel var Sønderjylland afgrænset såvel imod syd som imod nord. Det var et selvstændigt land, og man kan derfor ikke med rimelighed tale om et Slesvig-Holsten, »men bånd mellem dem blev knyttet af allerstørste betydning« (s. 94).

I forbindelse med denne undersøgelse står undersøgelsen af den holstenske greveslægts indbyrdes relationer i forholdet til hertugdømmet Slesvig (s. 95–122). Albrechtsen viser her, hvorledes det ved en klog og velovervejet politik lykkedes hertug Gerhard at udmanøvrere sine to brødre, således at han i 1397 blev anerkendt som eneherre i Sønderjylland. Samtidig indtrådte han i sin farbror grev Klaus' rettigheder i Sønderjylland ved at overtage de rettigheder, der tilfaldt dennes datter Elisabeth. Også her er forfatterens argumentation klar og overbevisende.

Elisabeths overdragelse af sine rettigheder til hertug Gerhard er nedfældet i en række dokumenter udstedt på Urnehoved landsting i okt. 1397. Disse

dokumenter er vigtige, fordi der i dem opregnes navnene på en lang række adelige som på det tidspunkt må have været bosiddende eller haft besiddelser i Sønderjylland. H. V. Gregersen har i sin disputats s. 132–135 gjort denne række af adelige til genstand for en nøjere undersøgelse og forsøgt at fastslå de pågældendes besiddelser. Også Albrechtsen benytter disse dokumenter som et vigtigt led i sin analyse af det andet hovedpunkt i afhandlingen, nemlig den holstenske adels indvandring og bosættelse i Sønderjylland, (s. 123–178).

Forfatteren har tidligere i *Historisk Tidsskrift* bd. 74, 1974 s. 81–152 publiceret en afhandling om indvandringen frem til 1375, ligesom den tyske historiker Harald Voigt i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* bd. 82, 1958 s. 47–128 har skrevet en afhandling om samme emne. Albrechtsen fører altså her disse undersøgelser videre i tiden efter 1375, men bringer i og for sig kun få nye resultater. I en nyttig oversigt, der bringes som bilag s. 292–311, er samlet alle de oplysninger, vi har om de 57 holstenerne, vi træffer i Sønderjylland 1375–1404.

Det er en gammel iagttagelse, at krongodset spillede en væsentlig rolle for den holstenske adels erhvervelse af gods i hertugdømmet. Allerede historikeren H. M. Velschow var inde herpå så tidligt som i 1847 i en afhandling trykt i *Historisk Tidsskrift* 2. rk. bd. 2, og Harald Voigt har i sin nævnte afhandling påvist det i detaljer. Albrechtsen bekræfter s. 154 disse resultater med ordene: »Der er ingen tvivl om, at den holstenske adels overtagelse af krongods i Hertugdømmet har haft betydning for indvandringen og godsernes etablering«. Også den tidligere konstatering af, at dette gods intetsteds erhvervedes som len, men enten som ejendom eller pant, tilslutter forfatteren sig.

For perioden 1375–1404 bekræftes disse iagttagelser yderligere. Flere af de holstenske besiddelser, vi får kendskab til i denne periode, bl.a. Runtoft, Gelting, Grødersby og flere andre godser i Angel, var tidligere krongods. Slægterne Limbek, Ahlefeldt, Pogwisch og Krummedige er de fremtrædende i denne periode og et særligt afsnit med titlen *Højadelen* (s. 166–176) vies en undersøgelse af disse slægter i et forsøg på at fastslå deres ægteskabelige forbindelser og den styrkelse af deres økonomiske og sociale position, de hermed opnåede.

Denne undersøgelse er et led i det tredje hovedpunkt i bogen, nemlig »Hertugmagtens forvaltning« (s. 179–247), herunder hertugens benyttelse af landets adel som råder og som ledere af lokalforvaltningen. Ved at opstille alle vidnesbyrd om holstensk adel, der optræder i de holstenske grevers følge, i en række tabeller, når Albrechtsen frem til den konklusion, at man ikke kan tale om et særligt sønderjysk råd, men der var råder med tilknytning til Sønderjylland, der deltog i afgørelser vedrørende Holsten, og mænd uden

tilknytning til Sønderjylland medvirkede i sønderjyske sager. I intet tilfælde betegnes nogen dansk herremand fra Sønderjylland som råd.

Mens grænsen mellem de to områder således var flydende, når vi ser på rådsinstitutionen, er der tale om en klar grænse ved Ejderen, når vi ser på rådsmedlemmene marsk, drot og justitiar. Der fandtes i denne periode en marsk i Holsten, men ikke i Sønderjylland, og den holstenske marsk ses ikke at have haft nogen myndighed i Sønderjylland. Her havde man imidlertid justitiar og drost, der begge havde domsmyndighed. Det er Albrechtsens opfattelse, at disse to embeder i denne periode smeltede sammen til et, og at drosten havde en ret stor selvstændighed i forhold til hertugmagten, men at hans myndighed kun omfattede hertugdømmet Slesvig og ikke Holsten, hvor greverne selv havde eneret på at udøve domsmyndighed.

Albrechtsen gennemgår herefter hertugdømmets len og undersøger, hvem der sad som høvedsmænd eller panteherrer på de store borge i perioden 1372–1404. Han når frem til den konklusion, at de holstenske grever tilsyneladende styrkede deres position ved hertug Valdemars og kong Valdemars død i 1375, men at en stor del af hertugdømmet nok i realiteten var unddraget deres herredømme, fordi store områder var pantsat. Det lykkedes ikke for hertug Gerhard at indløse disse pantelen eller at få et fast greb om hertugdømmets lokaladministration inden sin død i 1404. Dertil var hans finansielle situation for svag. Til gengæld gjorde dette forhold dronning Margrethes erhvervelse af store dele af Sønderjylland efter hertug Gerhards død lettere.

Ved siden af konklusionen på analysen af Sønderjyllands lensforhold er dette bogens væsentligste resultat. Formelt var hertugdømmet Slesvig en selvstændig enhed adskilt både fra Danmark og fra Holsten, men reelt var området ved at blive forenet med Holsten dels som følge af den dynastiske forening under de holstenske grever, dels ved den holstenske adels indvandring og stærke position som jordbesiddere og lensbesiddere. Den holstenske adel var da også af afgørende betydning for den udvikling, der under hertug Adolfs enestyre 1432–59 førte frem til hertugdømmernes formelle og politiske forening under den danske konge i 1460.

Forfatterens store styrke er det metodiske. Den moderne danske historievitenskaber og kildekritikens skaber, Kr. Erslev, ville have frydet sig over forfatterens benyttelse af alle kildekritikkens regler og normer. Overalt foretrækkes levninger, dvs. de middelalderlige breve for beretninger, og forfatteren lader hellere spørgsmål stå åbne og ubesvarede end at presse kilderne ud over deres bærekraft. Et godt eksempel herpå er forfatterens analyse af forholdene omkring Haderslev len 1372–78 (s. 323–29), hvor beretningen i holstenerpræstens krønike forkastes over for levningernes (de

samtidige middelalderlige breves) vidnesbyrd, ligesom tidligere forfatteres forsøg på en løsning af problemerne diskuteres og forkastes som utilstrækkelige. Men Albrechtsen når heller ikke selv frem til nogen fuldstændig løsning af problemet.

Albrechtsens disputats er således et smukt eksempel på den vanskelige disciplin som den historiske kildekritik og metode er, men heri ligger også afhandlingens stærke begrænsning. Som tidligere nævnt bringer den kun få nye resultater, og det skyldes netop den anvendte metodes begrænsninger. Især afsnittene om den holstenske adels indvandring og godsbesiddelser er efter anmelderens mening svage. Albrechtsen indrømmer selv i indledningen, at den overfladiske behandling af den danske lavadel er betænkelig (s. 13–14). Det er naturligvis forfatterens ret at afgrænse sit emne og koncentrere sig om bestemte aspekter, men det er anmelderens opfattelse, at skildringen af den holstenske adels indvandring ville have vundet betydeligt ved en nøjere undersøgelse af den indfødte adel.

Det ville imidlertid have krævet benyttelse af en anden metode end den gængse og af forfatteren benyttede. En undersøgelse af den indfødte adel og dens godsbesiddelser ville på grund af det middelalderlige kildemateriales begrænsede omfang kun kunne gennemføres ved en konsekvent anvendelse af tilbageslutninger fra en senere tid. Det ville kræve inddragelse af et langt større kildemateriale, end det er tilfældet her, og det ville desuden kræve vidtgående detailstudier. Det er også klart, at tilbageslutninger fra en senere tid, f.eks. 1500-tallet, er forbundet med en vis usikkerhed og vil kunne angribes metodisk, selvom tilbageslutninger, så vidt det er muligt, knyttes sammen med ældre samtidigt kildemateriale.

Det er imidlertid anmelderens opfattelse, at det er den eneste vej frem, hvis vi skal nå frem til en dybere forståelse af de ændringer, der sker inden for adelen netop i den periode, som behandles i denne bog, og i perioden der følger efter. Også vores viden om den holstenske adel og dens godsbesiddelser vil kunne forøges ved at benytte en sådan fremgangsmåde. Forfatterens resultater bygger således på en klar metode og et solidt kildegrundlag, men resultaterne er af begrænset rækkevidde. Den videre vej frem for udforskningen af dette emne indenfor sønderjysk middelalderhistorie må derfor være benyttelse af en metode, der er istand til i højere grad at afdække de sociale og strukturelle ændringer i datidens agrarsamfund, også selv om disse resultater kommer til at bygge på et mere usikkert grundlag. Kun herigennem opnås ny viden.

Henrik Fangel

Johann Runge: Sønderjyden Christian Paulsen.

Udg. af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg 1981. 350 s., ill. I kommission hos Padborg Boghandel.

Det er forbavsende, at der gik 127 år, efter at flensborgeren Christian Paulsen, der fik hædersnavnet »den første sønderjyde«, var død, før der udkom en fyldig beskrivelse af ham og hans virke. Hans københavnske ven, professor H. N. Clausen, skrev en biografi om Paulsen som indledning til udgaven af hans Mindre Skrifter i 1857. Men ellers er der kun skrevet en del korte artikler om Christian Paulsen, indtil vi nu har fået en rigtig bog om ham, skrevet af hans bysbarn dr. Johann Runge, studielektor ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

For at fatte den betydning, Christian Paulsen (1798–1854) fik for sin hjemstavn, må man huske, at Sønderjylland, en oprindelig – bortset fra den frisiske vestkyst – næsten rent dansk landsdel, efter over 400 års holstensk-tysk styre omkring år 1800 forekom så grundigt fortysket, at en fuldstændig undergang for dansk sprog og tankegang syntes nær. Selvom endnu landboerne ned til Slien, altså et flertal af den slesvigske befolkning, talte sønderjysk, var næsten hele overklassen og en stor del af byernes borgerskab tysk eller dog tysktalende. Alt »fint« var tysk, og dansk- eller frisisk-talende slesvigere, der ville fremad i livet, var praktisk talt tvunget til at søge en tysk uddannelse og blev derved oftest tyske. Selve navnet »Sønderjylland« var ved at gå i glemmebogen. Endog blandt de slesvigere, som fik høje stillinger i København, var mange helt tysk indstillet og bevarede den holdning i hovedstaden, der under enevælden havde fået et stærkt tysk element omkring hoffet og kongens Tyske Kancelli, som allerede under Christian I og især fra Frederik I's og Christian III's tid sad fast på styret over Sønderjylland og det tyske len Holsten.

Selv Grundtvig, der var født i 1783, anså i sine unge år Sønderjylland som nogenlunde tabt for danskheden; han blev dog klogere senere. Opfattelsen blandt ledende danske embedsmænd i København afspejles vist ganske godt af Christian Paulsens store samtidige fagfælle, Anders Sandøe Ørsted (født 1788). Han var ligesom Paulsen fra ungdommen af udpræget helstatsmand og kom – modsat Paulsen – aldrig videre. Oprindelig havde han ingen indvendinger mod, at Sønderjylland blev styret på tysk sammen med Holsten. Efter at det nationale røre i grænselandet var opstået omkring 1840, tog han til orde for at udvide dansk kirke-, skole- og forvaltningsprog til at omfatte alle de endnu dansktalende egne indtil et stykke syd for Flensborg; men samtidig var han som mange andre i landets styre noget irriteret på Christian Paulsen, Flor og Hiort Lorenzen for deres pågående krav om

ligestilling mellem dansk og tysk i Sønderjylland. Det gav jo så meget besvær med hertugdømmernes tyske overklasse, der var vant til at dominere også i Sønderjylland og derfor anså de sønderjyder, der nu begyndte at kræve ligeret for dansk sprog, som fredsforstyrrelser; også siden da er det sket, at man fra tysk side har brugt ord som »urostifter« om slesvigere, der forlanger ligeret for det danske i deres hjemstavn. Mærkeligt nok synes Ørsted og Paulsen aldrig at have haft personlig forbindelse med hinanden; men som nævnt i bogen deltog Christian Paulsen i 1825 i striden om Grundtvigs kampskrift mod kirkeledelsen, idet han støttede H. N. Clausen – hvilket indirekte førte til Frederik VI's skriveforbud mod Ørsted.

I bogens første kapitel springer Runge midt ind i Christian Paulsens liv ved at skildre de begivenheder i 1830, der blev vendepunktet i hans tilværelse og fik ham, den stilfærdige og moderate retslærde, til at blæse i gjalderhornet, så det vækkede hans landsmænd både syd og nord for Kongeåen til at åbne øjnene og se, hvad der var ved at ske med Sønderjylland. Det var Uwe Jens Lornsens kampskrift om »Schleswig-Holstein« som en selvstændig tysk stat, der kaldte Paulsen frem. Han var selv begejstret for frihedstankerne og også for frihedsrøret i det Tyskland, han kendte og værdsatte. Men han kunne ikke tie, når akademikeren Lornsen krævede frihed for sig og sine meningsfæller i Slesvigs overklasse på bekostning af hertugdømmets jævne befolkning, idet Lornsen ønskede forbindelsen mellem Slesvig og Danmark kappet – om nødvendigt med magt – og helt så bort ikke blot fra hertugdømmets tusindårige tilknytning til Danmark og sønderjydernes nordiske afstamning, men også fra, at to tredjedele af dem endnu talte dansk eller frisisk, og at hovedparten ikke ønskede at blive skilt fra Danmark.

Det er næppe helt tilfældigt, at det netop var en jurist fra hertugdømmets sprogblandede hovedby, der tog denne opgave op, – eller at juristen Andreas Hojer, som 100 år tidligere i enevældens allertyskeste tid indførte undervisning i dansk-norsk lovkyndighed ved Københavns universitet, hvor man hidtil kun havde studeret romerret og naturret efter tysk mønster, var fra Mellemslesvig (Karlum), hvor dansk sprog og almuekultur levede under hårdt tysk pres ovenfra.

Som Runge viser, havde Christian Paulsen særlige forudsætninger for at blive de jævne dansktalende slesvigeres talsmand. Han var af slesvigsk æt og tilhørte en rig købmandsfamilie med tysk hjemmesprog; men moderen var glødende dansk patriot og sørgede for, at drengen også fik lært dansk, inden han 11 år gammel blev sendt sydpå til højere tysk uddannelse. Den varede hele 12 år, heraf 5 års juridiske studier i Göttingen og Kiel, og sluttede 1821 med tysk juridisk eksamen. Christian Paulsens omhyggeligt førte dagbog viser, hvordan hans danske sindelag netop slog igennem under opholdet

sydpå i rent tyske omgivelser, – andre fortyskede slesvigere har oplevet noget lignende, også i vor tid. Han længtes hjem ikke bare til fødebyen Flensborg, men også til det hyggelige danske sprog, som taltes af jævne folk i byen og omegnen. Det blev til en varm følelse for Danmark og alt dansk. Under en månedlang fodrejse tværs over de danske øer i 1820 lærte han i Roskilde den elskelige rektorfamilie Bloch at kende, og den livlige hovedstad fandt han langt stærkere præget af frihedens ånd end de tyske byer, han kendte. Året efter flyttede han til København for at læse dansk ret og retshistorie og besluttede samtidig at føre dagbogen i sit »kjære danske tungemål«. Den dansksindede slesviger var blevet sønderjyde.

Efter at have taget den juridiske doktorgrad ved Københavns universitet og være blevet gift med den elskede Thora Bloch kunne han i 1826 begynde sin vigtige gerning som professor i dansk og slesvig-holstensk ret ved universitetet i Kiel. Han var glad både for byen og for arbejdet, og hans bevidst danske holdning betød intet modsætningsforhold til det tyske. Han ønskede på ingen måde at gå holstenerne eller den tyskprægede del af Slesvigs befolkning for nær, og han så meget positivt på det unge Tysklands stræben efter frihed og lighed, som netop inspirerede hans tilsvarende ønsker for Danmark og for den store danskprægede del af hans slesvigske landsmænd. Han fik derfor nogle lykkelige år i Kiel med et godt forhold til kolleger og studenter. Hans forelæsninger og artikler om Slesvigs historiske og statslige forbindelse med Danmark og Norden gik også godt i spand med Savignys historiske skole inden for tysk retsvidenskab, som fremhævede det oprindelige, germanske element i tysk retsvæsen i modsætning til den importerede romerret, som så længe havde behersket tysk jura.

Christian Paulsens fredelige, videnskabelige tilværelse i Kiel blev som nævnt afbrudt, da Lornsen rejste kravet om Slesvigs løsrivelse fra Danmark. Herimod tog Paulsen roligt, men kraftigt og vel underbygget til orde med skriftet »Über Volksthümlichkeit und Staatsrecht des Herzogthums Schleswig« (trykt 1832, langt senere oversat til »Om Hertugdømmet Slesvigs Folkepræg og Statsret«). Det blev ret venligt modtaget, også af hans hidtidige ven nordlesvigeren Nic. Falck, der som retshistoriker var en af de betydeligste professorer i Kiel; han var ellers overvejende slesvig-holstener. Tronfølgeren, den senere Christian 8., gik ind for Paulsens tanker; men de fik i første omgang ingen praktisk indvirkning på den danske regerings slappe politik med hensyn til hertugdømmet Slesvig. Det sørgede de slesvig-holstenske embedsmænd i det tyske kancelli for. Til gengæld viste skriftet Christian Flor, den anden danske professor i Kiel, at der var en folkelig opgave at tage op i den sønderjyske almue. Flor fik forbindelse med gode dansksindede folk i Nord- og Mellemslesvig og blev dem en fortrinlig støtte i

kampen for at hævde det danske sprogs ret over for hertugdømmets tyske styre. I dette arbejde blev også Christian Paulsen draget ind, især under røret omkring den første slesvigske stænderforsamling. Den uforsonlige slesvig-holstenske agitation, der nu viste sig klart danskfjendtlig, fik efterhånden Christian Paulsen til at forlade sin mådeholdne linie. Han ville stadig sikre tysk sprog og kultur plads i helstaten, også for den sprogfortyskede tredjedel af Slesvigs befolkning; men nu gik han som en af de dansktalende sønderjyders talsmænd ud i åben strid for dansk sprog og nationalitet, så langt denne stadig nåede i Sønderjylland. De sidste 20 år af hans liv blev en lang, brydsom kamp for denne sag.

Det medførte stærk uvilje mod Christian Paulsen i Kiel. Professor-kollegerne afbrød al privat omgang med ham, også Falck; det gik siden så vidt, at han næsten mistede forbindelsen med sin datter, efter at hun i 1849 var blevet gift med en Kieler-professor. De slesvig-holstenske studenter blev væk fra hans forelæsninger. Endnu i 1836 udgav han en bog, hvis titel »Für Dänemark und für Holstein« angiver hans vel afvejede holdning med ligeligt hensyn til dansk og tysk sprog i helstaten og særligt i Sønderjylland; men det afviste slesvig-holstenerne blankt. I 1840 gjorde den nye konge Christian 8. det beskedne skridt at befale indførelse af dansk retssprog i Nordslesvig – i overensstemmelse med en vedtagelse i den slesvigske stænderforsamling i 1838; det udløste nu en stribe protester og blev iøvrigt i en række år saboteret af hertugdømmets tyskdannede jurister med kancelliet i ryggen. Navnlig efter den voldsomme ophidselse i Slesvigs tyske overklasse, da Hiort Lorenzen i 1842 vovede at tale dansk i stænderforsamlingen, turde den danske regering ikke gøre mere, som kunne ophidsede slesvig-holstenerne yderligere. Christian Paulsen blev mere og mere skuffet over kongens svage holdning. I 1849 skrev han: »Den danske regering har hidtil søgt at vinde slesvig-holstenerne ved tilsidesættelse, ja forurettelse af de dansksindede«. – En lignende frygtagtighed og eftergivenhed har man forøvrigt oplevet i dansk politik både før og senere. Således forekommer Danske Kancelli meget svagt i den for Sønderjylland så vigtige periode 1658–1721 over for det langt dygtigere og mere målbevidste Tyske Kancelli.

Christian Paulsen oplevede også flere personlige tilsidesættelser i sin embedsgerning; det er tydeligt, at de højere slesvig-holstenske embedsmænd i Kiel og i kancelliet i København ikke yndede ham. Hans sidste år i Kiel blev et martyrium på en ensom post, navnlig efter at vennen Flor i 1845 var flyttet til Rødding. Til gengæld opmuntredes han ved den stærke danske rejsning i Nordslesvig, især blandt bønderne, og forbindelsen med gode medkæmpere også mellem Flensborg og Slien. Det viste, at hans arbejde bar frugt i Sønderjylland. Men hans forsøg på at råbe København op og advare mod det

kommende slesvig-holstenske oprør var stort set forgæves; regeringen var stadig passiv. 24. marts 1848, da oprøret var en kendsgerning, forlod Christian Paulsen for stedse Kiel og rejste til København. Han var allerede forinden blevet klar over, at det var umuligt at bevare helstaten. Når holstenerne absolut ville bryde ud, måtte man lade dem gå og så sætte alt ind på, at de ikke rev Slesvig med. I 1849 havde han den tilfredsstillende at se det tyske kancelli i København ophævet efter 3–400 års virke til ubodelig skade for det danske Sønderjylland, og 1850 kunne han omsider vende tilbage til sin fødeby som ledende medlem af den nye appellationsret for hertugdømmet Slesvig, der nu ikke længere havde øverste domstol fælles med Holsten. Iøvrigt blev udgangen af treårskrigen en skuffelse for ham og de andre sønderjyder. Under stormagternes tryk blev den nu håbløst umulige helstat genoplivet, og Ørsteds konservative helstatsforfatning af 1853 gav påny den tyske overklasse magten i den slesvigske stænderforsamling, skønt et solidt flertal af hertugdømmets samlede befolkning var dansksindet.

Paulsen deltog før sin død 1854 endnu i en aktion for at få det danske sprog ligestillet med tysk i Flensborgs forvaltning og retspleje, en helt naturlig ting i denne sprogblandede by omgivet af dansktalende landdistrikter; men sagen strandede i stænderforsamlingen. Den fik heller ikke videre støtte i byens eget borgerskab, der mente, at dansk sindelag og kongetroskab var godt nok, selv om man talte tysk. Christian Paulsen havde bl.a. ud fra egne oplevelser en anden mening om sprogets betydning for sindelaget. Forfatteren tilføjer, at det jo siden viste sig, hvor farligt netop det plattyske sprog i Flensborg faktisk var for byens danskhed under tysk styre. Endnu ved valgene i 1867 – tre år efter afståelsen – var Flensborg den mest danske by i hertugdømmet; men i løbet af de følgende 50 år bukkede byens danskhed under for præjsisk pres og socialdemokratiets indhug, så den 1912 kun havde 4% danske stemmer, mens det dansktalende Nordslesvig stod sig. Derfor kom det forhen meget dansksindede Flensborg ikke med i genforeningen 1920.

Her bør dog tilføjes, at nederlaget 1920 (hvor alligevel 28% af flensborgerne stemte dansk) trods alt blev udgangspunkt for ny dansk livsvilje i Flensborg, at byen efter oplevelserne under Hitler havde stort dansk flertal, og at de næste 20 års tilbagegang (der skyldtes Danmarks fortsatte nej til Flensborg) efter 1970 er afløst af en ny dansk fremgang i den nu helt overvejende tysktalende by, så den i 1982 igen havde over 22% danske stemmer. Det ville Christian Paulsen næppe have anset muligt efter 118 års tysk styre. Men hans ord om sprogets betydning som varigt fundament for det danske sindelag står stadig ved magt.

Med denne bog har Runge præsteret et stort og dygtigt arbejde. Det er betagende at læse hans indgående skildring af Christian Paulsens skæbne. En

åndsfulde i gængs forstand kan han ikke kaldes, selv om han var en dygtig og solid jurist; men som menneske rager han højt op ved sin redelighed over for modstanderne og sin dybe kærlighed til den slesvigske hjemstavns og dens jævne befolkning. Han har en stor del af æren for, at Nordslesvig idag hører til Danmark, og at der er en livskraftig danskhed i hans kære Flensborg og i store dele af Sydslesvig.

Frants Thygesen

Jørgen Paulsen: Augustenborg. Slottet – Flækken – Fyrstehuset.

1981, Gads forlag. 220 s., ill.

Fhv. direktør på Frederiksborg Museum, Jørgen Paulsen er en flittig mand i sit otium. Han havde ikke afsluttet udgivelsen af Sønderjylland, Historisk Billedbog 1864–1920, før han var langt fremme med sit store bidrag til bogen »Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne«, som han udgav i samarbejde med H. P. Clausen, og ved juletid 1981 kom så en ny bog med til dels samme emne. I forordet hertil bekender Jørgen Paulsen, at hans nedvurderende syn på de augustenborgske hertuger, således som det var blevet formet i skoleår og studietid, gradvist var blevet ændret efter hans ansættelse på Frederiksborgmuseet, hvor der er skabt store værdifulde samlinger af malerier, møbler og sølvsager, som tidligere har hørt hjemme på Augustenborg eller Gråsten. Disse samlinger illustrerer hertugfamiliens nære tilknytning til det danske kongehus og til dansk samfunds- og kulturliv gennem 200 år.

Til den nye bog forelå der et ganske stort billedmateriale, samlet og reproduceret af forlagsboghandler Jokum Smith, som ved dennes død sammen med nogle få notater til et manuskript blev overladt Jørgen Paulsen. Han blev derved i sit billedvalg i nogen grad bundet af Smiths forarbejde, medens teksten er hans egen. Bogen er ødselt illustreret med gengivelse af malerier, fotografier, kort og tegninger – mange flere end i den tidligere udsendte bog om augustenborgerne. Billederne med deres udførlige og gode billedtekster fylder mere end den egentlige tekst. Bogen er opdelt i tre hovedafsnit: slottet, flækken og fyrstehuset, og af disse må det midterste siges at være det, der bringer mest ny viden. De to andre afsnit er i det store og hele sammendrag af Jørgen Paulsens og H. P. Clausens skildringer i deres fælles bog, som er udførligt anmeldt af Poul Andersen i Sønderjyske Årbøger 1981, og disse to afsnit skal derfor ikke gøres til genstand for nærmere omtale her, men nævnes skal dog, at de giver gode og letlæste oversigter over de to emner.

Det midterste afsnit er ikke nogen egentlig flækkehistorie, men det giver vægtige bidrag til denne. Det er en kunsthistoriker og museumsmand, der

skriver, og ganske naturligt lægges derfor hovedvægten på skildringen af byens udseende, dens huse og gader, i mindre grad eller slet ikke omtales den administrative, sociale og økonomiske udvikling. Der peges på, at det er de samme håndværkere, der byggede slottet, som har æren for flækkens mange smukke, gamle huse, og især berømmes snedkerne for deres håndværksmæssige kunnen ved fremstillingen af gadedørene. Håndværkerne og flækkens befolkning i det hele taget blev en blanding af hjemmehørende alsingere og indvandrede tyskere. Der taltes både dansk og tysk, men efterhånden vandt det tyske sprog under hertughoffets påvirkning terræn. Tysk opfattedes som finere end dansk, og man ville gerne være fin i Augustenborg, hvor de hertugelige embedsmænd og tjenerskabet spillede første violin. Befolkningen i den lille flække, som gennem lange tider kun havde godt og vel 500 indbyggere, sluttede sig derfor i national henseende til slesvig-holstenerne og fulgte efter 1864 over i den preussisk-tyske lejr. Augustenborg blev en tysk enklave på det iøvrigt danske Als. Dog kunne der ved afstemningen den 10. februar 1920 mønstres et lille dansk flertal. Efter at slottet i 1920'erne var blevet indrettet til sindssygehospital, og et stadigt voksende plejepersonale havde bosat sig i flækken, forsvandt det tidligere tyske præg.

I sine litteraturhenvisninger anfører Jørgen Paulsen, at der til afsnittet om flækken ikke foreligger litteratur. Helt korrekt er dette nu ikke. Jørgen Paulsen kender givetvis Johan Hvidtfeldts ganske vist korte, men gode oversigt over flækkens historie i »Danmark før og nu«, og Hans Linds i det ydre ganske vist lidt uheldige billedbog fra 1970 »Augustenborg, som det var engang« bringer med sine mange gamle fotografier og udførlige billedtekster oplysninger, som supplerer Jørgen Paulsens fremstilling. Skulle man yderligere tage en kritisk mine på, og det siges jo, at det skal man som anmelder, kunne man måske pege på, at det ville have været af stor værdi at få en mere uddybende skildring af godsadministrationen og landbruget, som det til tider mønstergyldigt blev drevet på ladegårdene. For der blev drevet andet end hesteavl. Men når dette er sagt, skal der også afrundes med at takke Jørgen Paulsen og Gads Forlag for denne smukke og velskrevne bog, som er med til at berige vor viden om det lille samfund, som hertugfolket skabte eksistensgrundlaget for i flækken Augustenborg.

Peter Kr. Iversen

Georg Baare-Schmidt: Der Entwurf zu einem Gemeinde-Gesetz für die Herzogtümer Schleswig und Holstein aus dem Jahre 1851.

Udgivet af det regionale forskningsinstitut under Deutscher Grenzverein. – Matthiesen forlag, Husum 1980. 87 s.

Titlen på denne retshistoriske afhandling lyder ikke spændende: et 130 år gammelt lovudkast, som aldrig blev til lov, og dets forarbejder. Emnet har dog nogen interesse som et kulissespil i en af det dansk-tyske grænselands mest bevægede perioder, nemlig tiden efter 1834, da Frederik VI omsider indførte stænderforsamlinger i sit rige, naturligt nok sådan, at det danske hertugdømme Sønderjylland (Slesvig) og det tyske hertugdømme Holsten fik hver sin forsamling, – mens der samtidig ganske ulogisk (for at takkes slesvig-hostenerne) oprettedes en fælles lokalregering for begge hertugdømmer på Gottorp under det Slesvig-Holstensk-Lauenborgske kancelli i København. Det sidste var klart imod ordningen fra 1721, der understregede skellet ved Ejderen; men regeringen i København samlede jo selv mange af pindene til helstatens ligkiste. Fællesregeringen på Gottorp blev en forløber for den præjssiske provinsregering fra 1867.

Et af de emner, den nye fællesregering tog op, var en forbedring af de meget rodede kommunale forhold i de to hertugdømmer, især i landdistrikterne; det kom også til at beskæftige de to stænderforsamlinger. Forfatteren har begrænset sin undersøgelse til landdistrikternes forhold. Bogen viser, at han har dyrket mange enkeltheder om dette spørgsmål, men også at han praktisk talt udelukkende har brugt tyske kilder og end ikke har inddraget det danske rigsarkiv, hvor der må være en del at finde om emnet. I modsætning til en del af den nyere tyske litteratur om slesvigske emner er denne bog tydeligt præget af manglende indsigt i forskellen mellem Slesvig og Holstens historie og ældre administrative forhold, en stor fejl netop for en retshistoriker. Forfatteren blander flere steder slesvigske og holstenske forhold sammen og løber derfor ind i fejl, som er typiske for tyskere, der skriver om Slesvig uden at sætte sig ind i landsdelens danske fortid.

Han er f.eks. ikke opmærksom på forskellen mellem kirkesognenes administrative betydning i de to hertugdømmer. Tyngdepunktet i landdistrikterne lokale administration og retspleje – under de enkelte amter og »landskaber« – lå i Sønderjylland, hvor kirkesognene som i det øvrige Danmark normalt er små, hos herrederne, et ældgammelt dansk begreb, som ikke kendes syd for Ejderen, og de fra herrederne udskilte gejstlige eller adelige »birker«, også et gammelt nordisk begreb. I Holsten er de fleste kirkesogne langt større, og de var derfor passende som større administrative enheder under amterne.

I forbindelse hermed får man s. 24–26 det indtryk, at der i Slesvig kun i nogle af amterne var læge bisiddere i de lokale domstole. Faktum er, at man i hele Sønderjylland havde sandemænd som led i herredstinget efter den gamle Jyske Lov, i de sydlige dele af hertugdømmet dog ofte kaldt »bonden« eller lignende.

Det fremgår af bogen, at en stor del af de indberetninger, fællesregeringen modtog fra de lokale myndigheder i hertugdømmerne som svar på sine spørgsmål om de administrative forhold, fremhævede vigtigheden af, at befolkningen selv gennem valgte repræsentanter kunne få indflydelse på styrelsen af kommunerne. Det var også i tidens ånd som forberedelse til en mere fri forfatning. Til dels uafhængigt heraf fremkom der flere forslag om reformer for distrikter med særligt uheldige forhold, bl.a. Sild, Stapelholm og øen Femern, der hørte til Slesvig; disse prisværdige bestræbelser blev dog sat i bero for at afvente den planlagte samlede reform, som aldrig blev til noget, et sørgeligt velkendt fænomen i centraliserede bureaukratier.

Da den første holstenske stænderforsamling åbnedes i Itzehoe 1835, bebudede regeringen et forslag til en kommunallov for Holsten; men forsamlingen tog også selv fat på sagen. Stænderforsamlingen i 1844 drøftede grundigt et forslag til landkommunallov for Holsten og kunne ved årets slutning sende kongen et vel udarbejdet og vel gennemtænkt lovudkast med bøn om at få det gjort til lov.

Også i den første stænderforsamling for Slesvig i 1836 bebudedes et regeringsforslag til en kommunallov, her dog kun for landdistrikterne. Den senere så kendte liberale købmand P. Hiort Lorenzen fra Haderslev foreslog, at forsamlingen straks skulle nedsætte et udvalg til at drøfte emnet. Det skete dog først i 1840, og de slesvigske stænder nåede ikke videre med spørgsmålet.

I juli 1846 blev der omsider forelagt den holstenske stænderforsamling et regeringsudkast til landkommunallov for Holsten, overvejende bygget på udkastet fra den forudgående stænderforsamling. Et tilsvarende regeringsudkast for Slesvigs landdistrikter blev forelagt for den slesvigske stænderforsamling i oktober 1846. Ingen af disse forslag blev dog færdigbehandlet, inden de to forsamlinger blev opløst henholdsvis i august og december 1846 på grund af de nationale modsætninger.

Det er karakteristisk, at Danmark nord for Kongeåen, hvor lovgivningsarbejdet ikke blokeredes af nationale stridigheder, fik en vel udbygget anordning om landkommunevæsenet allerede i 1841, og at det rent tyske Holsten trods den slesvig-holstenske ophidselse dog nåede et stykke på vej, mens den slesvigske stænderforsamling, der beherskedes af en tysk overklasse på grund af den stærkt begrænsede valgret, skønt 2/3 af landets beboere talte dansk, næsten ikke kom af stedet i et neutralt spørgsmål som kommunallovgivningen, fordi en stor del af forsamlingens tid gik med nationalpolitiske demonstrationer.

Efter den slesvig-holstenske opstand indkaldte den provisoriske regering i august 1848 en fælles stænderforsamling for »Slesvig-Holsten« (bogen nævner ikke, at forsamlingen manglede repræsentanter for det dansksindede

flertal af befolkningen i Slesvig). Her og i det nye indenrigsministerium i Kiel arbejdede man under treårskrigen videre med kommunalreformen. Den midlertidige regering kunne dog først i januar forelægge fællesforsamlingen et forslag til kommunallov for de to hertugdømmer; det omfattede også købstæderne, men byggede ellers for en stor del på regeringsforslagene af 1846 og det holstenske udkast fra 1844. Da både Kiel-regeringen og fællesforsamlingen blev opløst 1/2 1851, kom der intet ud af de mange anstrengelser – bortset fra en i september 1849 offentliggjort provisorisk kommuneordning for Femern; det oplyses ikke, om denne lokale særlov fik nogen praktisk betydning inden juli 1850, da øen igen kom i dansk besiddelse.

De rodede kommunale forhold i de to hertugdømmer blev først ordnet efter indlemmelsen i Prøjsen 1866. Et fælles retsgrundlag herfor kom ved en præjsisk forordning af 22/9 1867 om landkommunernes forfatninger i hertugdømmerne Slesvig og Holsten – rent tilfældigt næsten samtidig med Danmarks nye lov af 6/7 1867 om landkommunernes styrelse.

Frants Thygesen

Lothar Blatt: Die rechtliche Behandlung der dänischen Minderheit in Schleswig-Holstein von 1866 til 1914.

Udgivet af det regionale forskningsinstitut under Deutscher Grenzverein. – Matthiesens forlag, Husum 1980. 106 s.

Forfatteren er en ung Saar-lænding, som efter i 1976 at have taget 1. juridiske eksamen ved Kiels universitet blev videnskabelig assistent ved universitetet bl.a. i forvaltningslære. Han har – naturligt nok for en ung jurist i vor tid – spekuleret over, hvordan den præjsiske stat i kejsertiden indtil 1918 samtidig med at være en udpræget politi- og magtstat kunne have uafhængige domstole, hvor de af myndighederne undertrykte befolkningsdele kunne søge hjælp og få den, især ved de højere instanser. Som angivet i en undertitel er hans undersøgelser i det væsentlige begrænset til Prøjsens overforvaltningsret i Berlin og dens afgørelser i slesvigske sager efter 1889, da den ny forvaltningsretspleje trådte i kraft for provinsen Slesvig-Holsten, og indtil 1915, da den første verdenskrig havde sat en stopper for de stadige dueller mellem tyske myndigheder og danske sønderjyder.

Bogens litteraturliste omfatter foruden tyske også nogle danske skrifter i tysk oversættelse, og Blatt har også søgt oplysning nord for grænsen, bl.a. på landsarkivet i Åbenrå. Resultatet er blevet en udmærket oversigt over en vigtig side af sønderjydernes folkelige kamp under præjsisk styre.

Blatt giver først en kort historisk indledning som baggrund for det

dansk-tyske modsætningsforhold i hertugdømmet Slesvig og derefter en skildring af de præjsiske myndigheders energiske indsats for at germanisere det erobrede land, særlig brutalt under overpræsident Köller 1897-1901, og af den danske befolknings hårdnakkede modstand herimod og dens kamp for at bevare sprog og folkepræg og håbet om genforening med Danmark. Forholdene er set gennem tyske briller – således bruges ofte udtryk som dansk agitation og irredentisme –, men de skildres i hovedsagen korrekt og loyalt også over for den danske part. Dette er desværre ikke hovedreglen inden for tysk historieskrivning, hvor man endnu ofte møder en tydelig tendens til at »fortrænge« ubekvemme historiske fakta.

Bogens hovedindhold er en gennemgang af ca. 30 nationalpolitiske retssager fra Sønderjylland, hvoraf 2 blev afgjort ved overlandsretten i Kiel, 1 ved den præjsiske kammerret (højesteret) i Berlin og resten ved overforvaltningsretten i Berlin (herefter betegnet som OVG). Der er tidligere skrevet meget på dansk om sønderjydernes retssager mod præjsiske myndigheder, men emnet er oftest fremstillet noget spredt. Det gælder både for Sønderjyllands Historie bind V, Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie (tiden indtil 1900) og Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-37 bind I. Her har vi nu fra tysk side en redelig og samlet gennemgang af alle væsentlige sager af denne art ved en af datidens vigtigste tyske domstole. Forfatteren har tilstræbt en udpræget juridisk skildring af sagerne og en nøgtern vurdering af OVG's indsats på dette politisk spegede område. Dommene har han opført i en række grupper:

1. Forbud mod danske teaterforestillinger – blev ophævet af OVG.
2. Politiforbud mod dansk vandrelærer – ophævet af OVG.
3. Indgreb mod danske foreninger – i de fleste tilfælde stadfæstet af OVG, der anså de danske foreninger for politiske, også sparekasseforeninger og landboforeninger.
4. Indgreb mod danske forsamlingshuse – godkendt af OVG.
5. Forbud mod kirker, tilhørende danske frimenigheder – ophævet af OVG.
6. Indgreb mod påståede politiforseelser, bl.a. mod en rød-hvid ladeport, som amtsforstanderen lod male med sort, – godkendt af OVG, da den rød-hvide port kunne ophidse tysksindede og derved blive årsag til uro.
7. Indgreb over for mindreårige i modstrid med forældrenes ønsker, f.eks. politiets fjernelse af fiskerdatter fra plads hos dansk gårdejer (for at ramme denne) – ophævet af OVG.
8. Påbud om brug af tysk sprog i danske foreninger i Flensborg amt, fordi møderne ansås for offentlige – godkendt af OVG.
9. Forbud mod at sælge Sprogforeningens »Blå Sangbog«, fordi 60 af

sangene ansås for »ophidsende«, – stadfæstet af OVG 1909, dog kun for 17 sange, bl.a. med den begrundelse, at Nordslesvig var forenet med Prøjsen og den tyske stat »for evigt«. Her kan nævnes, at Kammerretten i 1906 havde ophævet straffedomme over boghandlere i Haderslev for at have sådanne sangbøger på lager.

10. Valg af kasserer i lokal sygekasse kasseret af landråden, fordi manden ikke var prøjsisk statsborger. – OVG fastslog, at der ikke krævedes statsborgerret for at være kasserer i en sådan privat forening.
11. Sager om offentlige valg.

OVG afviste en dansk klage over nægtet godkendelse af valg af en kommuneforstander og et kredsmedlem, en tysk klage over optagelse af to dansksindede på valglisten for Flovt samt en dansk indsigelse mod valget af et tysk kommunerådsmedlem i Jels; derimod fik en dansk klage over optagelse af 5 tysksindede på valglisten i Løjt medhold ved OVG, som sendte sagen tilbage til ny foretagelse ved provinsudvalget i Slesvig. – Det tyder statistisk set på neutralitet i OVG.

12. En særlig stor gruppe er *optantsagerne*, dels om udvisninger af optanter, optantbørn og hjemløse, dels det hårdhændede »optantlaveri«.

OVG godkendte i en række sager, at myndighederne – for at bremse de stigende danske stemmetal – erklærede ledende sønderjyder for ikke at være prøjsiske borgere, også i nogle tilfælde, hvor samme myndigheder 20–30 år tidligere – for at kunne indkalde de pågældende til prøjsisk militærtjeneste – havde fastslået, at deres erklæring om at ville optere for Danmark ikke var blevet retskraftig, fordi de ikke havde fået *fast bopæl* (Wohnsitz) i Danmark. Fredstraktaten af 1864 bestemte i art. XIX, at sønderjyders erhvervelse af dansk statsborgerret gennem option skete ved, at de (efter traktatens danske ordlyd) »efter forudgaaende Anmeldelse til . . . Øvrighed(en) . . . udføre deres Løsøre og . . . begive sig med deres Familier til Danmark«; det sidste hedder i den franske originaltekst »se retirer« og i den tyske udgave »sich zurückziehen«. OVG anså et kort og midlertidigt ophold i Danmark for nok til at opfylde dette krav.

Nogle klagesager fra optanter, som var udvist til Danmark, afviste OVG med den rent formelle begrundelse, at sag ved tyske forvaltningsdomstole ikke kunne anlægges af fremmede statsborgere. Man så altså her helt bort fra, at sagens problem netop var, om det ikke var med urette, at man havde frataget vedkommende den prøjsiske borgerret eller »konstateret«, at han ikke var prøjsisk statsborger.

Blatt skriver med rette, at det var »betænkeligt« (et mildt udtryk), at nogle af OVG's skarpe domme i optantsager blev afsagt kort efter, at

retten i 1902 havde fået en ny præsident Peters, der forinden som kontorchef i Indenrigsministeriet og medlem af den tyske rigsdag havde forfægtet regeringens hårde og ubøjelige politik mod optanterne. Han nævner også, at overlandsretten i Kiel i to domme fra 1902 og 1909 gik imod OVG's opfattelse og fastholdt myndighederne på deres tidligere praksis, idet den frifandt folk, der var tiltalt for at have trodset en udvisningsordre, efter at de var blevet erklæret for ikke-prøjsere under henvisning til et kort ophold i Danmark i tilslutning til en optionserklæring omkring 1870.

De prøjsiske myndigheders og OVG's holdning i disse sager ramte masser af mennesker (tallet af optanter i Sønderjylland opgjordes engang til ca. 25.000) og nødvendiggjorde til sidst en politisk løsning ved optantkonventionen af 1907, efter at den danske regering under presset fra de udviste sønderjyder havde givet væsentlige indrømmelser på andre felter.

Blatts samlede vurdering af OVG's virksomhed i sønderjyske sager er, at domstolen ganske vist ikke kunne lide »den danske agitation« i Sønderjylland (det siges ret tydeligt i flere domme, også i tilfælde, hvor retten fandt at måtte give danskerne medhold), men at den alligevel oprådte strengt juridisk og objektivt med det resultat, at dens afgørelser stort set faldt ud til fordel for den danske part. Han citerer danske udtalelser om, at danskerne i Prøjsens nordligste provins hos OVG, Kammergericht og rigsretten i Leipzig fik effektiv støtte mod uberettigede myndighedsindgreb, og når til det resultat, at magtstaten Prøjsen alligevel var en retsstat.

Dette er delvis, men også kun delvis rigtigt. For det første nævner Blatt ikke, at vejen til de højere, mest uafhængige domstole var lang. Forvaltningsklager skulle normalt først gennem to lavere instanser i forvaltningsretsplejen, kredsudvalget (i amtet) og provinsens »Bezirksausschuss«, der begge som nævnt i bogen næsten altid afviste danske klager, før de kunne komme for OVG i Berlin; det kostede både tid, penge og nerver, og mange opgav derfor at føre proces. For det andet tabte sønderjyderne, som det allerede kan ses af opregningen foran, en hel del af deres sager ved OGV, også nogle, hvor man kunne have ventet sig noget andet af en uafhængig domstol. Værst gik det i optantsagerne. De vigtigste af dem drejede sig som nævnt om en lovregel, hvis ordlyd nok var noget ubestemt, men som dog naturligt måtte læses som sigtende til en egentlig og varig flytning, jfr. ordene »løsøre« og »familier«. Den forståelse brugte myndighederne i 1870'erne, da det dengang passede i deres politik; først 20 år senere, da man så følgerne heraf, opfandt de den modsatte fortolkning – også over for folk, som omkring 1870 havde måttet bøje sig for den første, naturlige udlægning af reglen. Den nye

fortolkning afvistes af overlandsretten, men godtoges af OVG. Derved blev det muligt for Köller og andre at gennemføre den mest brutale del af deres proklamerede politik om at germanisere Sønderjylland med hård hånd. Det var en skamlet på en stat, der ville kaldes en retsstat. At disse domme fra 1902 som nævnt af Blatt blev afsagt under forsæde af en præsident, som selv umiddelbart forinden havde optrådt som en af »Scharfmacherne«, øger ikke tilliden til deres rigtighed. De afgørelser kan ikke bortforklares med en bemærkning om domstolens strengt juridiske neutralitet.

Denne svigtede også i den nævnte dom om den blå sangbog. Udtalelsen om Sønderjyllands tilknytning til Tyskland »für immer« hører ikke hjemme i en begrundelse, det var en rent politisk påstand, hvis uholdbarhed viste sig 11 år senere.

Trods disse vigtige forbehold er jeg enig i, at OVG bør respekteres for en lang række uangribelige afgørelser, hvor retten modstod det stærke pres fra den offentlige mening i Tyskland, herunder den aggressive Deutscher Verein i Sønderjylland. En tilsvarende ros tilkommer Kammerretten og især rigsretten, som var højt respekteret i Sønderjylland. Det er sagt, at det tyske styres vej i grænselandet i de sidste 20 år før verdenskrigen var brolagt med tabte processer. Det er lovlig meget sagt, men noget er der om det. Blatt skriver selv, at afstemningsresultatet i 1920 delvis var en følge af den præjssiske »Nordmarkspolitik«, som er skildret tydeligt i hans gennemgang af de enkelte sager. Som biskop Kaftan sagde, var Nordslesvig i 1914 mere dansk end i 1864.

Alligevel taler Blatt om det »for Tyskland skuffende afstemningsresultat« i 1. zone. Det kan da egentlig ikke være en skuffelse for nogen, at en befolkning, som ved magt er kommet under et fremmed tvangsstyre, holder fast ved sin nationale egenart, til den kan blive fri igen. Hvad så med Polen og andre undertrykte nationer? Som tysker måtte man da i 1920 være rigeligt tilfreds med, at Sønderjyllands hovedby Flensborg, som havde klart dansk flertal i 1864 og en tid derefter (i 1869 var det endda den eneste sønderjyske by, hvor tyskerne ikke var enerådende i byrådet), under det præjssiske styre var blevet sådan fortysket bl.a. gennem det tyske socialdemokrati, at byen i 1920 havde klart tysk flertal (der dog forsvandt igen i nogle år efter 1945).

Men ellers skal Blatt påskønnes for en god og loyal beskrivelse af et vigtigt udsnit af den tysk-danske grænsekamp før 1914 med betydelig forståelse også for danske synspunkter. Man kan håbe, at vi engang får en lignende samlet fremstilling af rigsrettens domme i sønderjyske sager.

Forøvrigt oplevede Sydslesvig en lignende periode med nationalpolitiske retssager efter 1945, da der førtes henvend 50 processer vedrørende tyske myndigheders overgreb mod dansksindede. En stor del af dem blev vundet af

den danske part, overvejende ved højere domstole; her kan man fremhæve overforvaltningsretten i Lüneburg og forbundsforfatningsdomstolen i Karlsruhe. 39 af disse sager fra »den hårde hånds tid« indtil 1955 er skildret i værket »Sydslesvig i Dag« (København 1956) s. 556–65.

Frants Thygesen

Die deutsche und skandinavische Amerikaauswanderung im 19. und 20. Jahrhundert. Udg. af Kai Ditlev Sievers. *Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins*, bind 3.

Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1981, 204 s.

Denne bog er ligesom bind I af disse »Studien« (se Sønderjyske Årbøger 1980 s. 239–43) resultatet af en konference om emnet udvandring til Amerika, afholdt i Kiel 27.–28. okt. 1979. Bogen indeholder fire korte forskningsoversigter over tysk (specielt hamburgsk), dansk, norsk og svensk udvandringsforskning. Af særlig interesse for sønderjyske læsere er nok de to afsnit om kilder til den oversøiske udvandring, Klaus Richters om kilderne i Hamborgs statsarkiv og Reimer Witts om kilderne i Landesarchiv på Gottorp. I Hamborg er der bevaret udvandrerlister fra 1851, men først fra 1870 omfatter de alle, der er rejst fra Hamborg med skib med oversøisk destination. Der findes intet samlet alfabetisk register, så man skal nogenlunde kende årstallet, hvis man ønsker at finde ud af, hvornår en bestemt person eller familie er udvandret og med hvilket skib. Kilderne på Landesarchiv omfatter først og fremmest tiden efter indlemmelsen i Preussen, dvs. efter 1867, og her er det nok især akterne vedrørende frigivelse fra preussisk undersåtsforhold (Ab. 309), der har interesse. Alle militærpligtige skulle indgive ansøgning, hvis de ønskede at udvandre, og disse ansøgninger, der ofte også omfatter familiemedlemmer, er bevaret med myndighedernes kommentarer, angivelse af udvandrerskib osv. Ofte kan de suppleres i kreds- eller lokalforvaltningens arkiv, der for Nordslesvigs vedkommende befinder sig på Landsarkivet i Åbenrå. Problemet er imidlertid, at disse akter naturligvis ikke omfatter dem, der er udvandret uden tilladelse. Dem skulle det imidlertid være muligt at finde i Hamborg-arkivet, idet langt den største del af udvandrerne fra provinsen Slesvig-Holsten udvandrede via denne by.

For slægtsforskere er der således gode anvisninger på, hvordan man skal søge oplysninger om udvandrede slægtninge, men der findes også andet kildemateriale. I artiklen »Stand und Aufgaben der Überseewanderungsforschung in Schleswig-Holstein« gør Kai Ditlev Sievers opmærksom på de oplysninger, som breve fra udvandrere kan give, bl.a. om de motiver der lå

bag udvandringen. En væsentlig opgave for forskningen må nemlig være ikke alene at fastslå udvandringens talmæssige omfang, men også hvorfor folk udvandrede. Her er det meget karakteristisk, at udvandringen beregnet pr. 10.000 indbyggere i hele Slesvig-Holsten var højest i Haderslev og Tønder amter i 1882, der var det år, da de fleste mennesker udvandrede. En undersøgelse af hvilke sociale grupper og aldersgrupper, der udvandrede, vil i nogen grad give forklaringen herpå. Sievers gør også opmærksom på den ikke ubetydelige tilbagevandring, der var fra Amerika. Bogens sidste artikel, der fylder ca. halvdelen af bogen, er netop en detailstudie over tilbagevandringen til Nordfrisland, skrevet af geografen Gerhard Kortum. Her opstilles og afprøves en række teorier vedrørende denne tilbagevandring.

For slægtsforskere, der ønsker at grave lidt dybere, og for den, der ønsker at beskæftige sig med udvandringen fra vor landsdel i et lidt større perspektiv, er der således mange gode anvisninger og indfaldsvinkler i dette værk om et emne, som i høj grad trænger til nærmere udforskning.

Henrik Fangel

Jörn-Peder Leppien: Martin Rade und die deutsch-dänischen Beziehungen 1909-1929. Dissertation, 168 s. Bd. 77 i Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins.

Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1981.

Det er fortjent, at professor Martin Rade får en biografi sat i relation til den dansk-tyske problematik. Og det er glædeligt, at man fra tysk historikerside så dristigt og håndfast tager fat på disse problemer, som det er sket i det foreliggende arbejde af dr. Jörn-Peter Leppien.

Rades navn kendes næppe af mange i dag, men der var engang, da det stod i centrum af den nationale debat, fordi han var fremmest i den tyske protestbevægelse imod det tyske misregimente i Nordslesvig.

Martin Rade, født 1857, død den 9. april 1940, var teolog, professor i Marburg, men mest kendt som udgiver og redaktør af tidsskriftet Die christliche Welt, der var grundlagt af ham selv i 1886. Han gjorde det til et kristeligt debatforum med rummelig plads for frisindet tysk protestantisme, med vægt også på det sociale arbejde og på indre og ydre fredsbestræbelser. Det har værdi for danske læsere at stifte bekendtskab med den helhedsopfattelse hos Rade, som var baggrund for hans indblanding i det sønderjyske spørgsmål, selv om det naturligvis især er denne interessen koncentrerer sig om.

Da skoleinstruksen af 1888 fjernede dansk fra skolen bortset fra religions-

undervisningen, der kunne foregå på dansk, fik den danske befolkning præsternes tilslutning til et ønske om to danske sprogtimer om ugen, fordi forskellen mellem den sønderjyske dialekt og det rigsdanske skriftsprog var for stor til, at børnene uden sprogundervisning kunne følge den danske religionsundervisning. Her stiftede professor Rade første gang bekendtskab med de sønderjyske problemer. I 1892 og 1893 gav han i sit tidsskrift plads for to artikler fra en nordslesvigsk gejstlig, der gik ind for kravet om de to danske sprogtimer.

I 1899 fik den samme gejstlige (kun navngivet som »N«) plads for en kritik af von Köllers udvisningspolitik. Artiklen kaldte i den grad på Rades interesse, at han derefter rejste til Nordslesvig for at informere sig om forholdene, men han rejste nedslået tilbage med den følelse, at mod det, der foregik, var der intet at gøre. Der skulle gå et tiår, før han følte sig kaldet til at gå ind i en aktion imod den tyske undertrykkelsespolitik. Det var en dansk kollega, professor Valdemar Ammundsen, der gav stødet hertil med en artikel, der blev offentliggjort i *Die christliche Welt* 11. februar 1909.

Efter et ordskifte mellem Ammundsen og Rade offentliggjorde *Die christliche Welt* en serie af Johannes Tiedje, der ville afparere Ammundsens kritik af forholdene, men ikke mente at kunne gøre det uden først at feje for egen dør. Tiedje, der var præstesøn fra Øsby og selv teolog, var meget følelsesbetonet og foretog i årenes løb nogle voldsomme svingninger, og hans angreb i 1909 på tyske bureaukrater og danske genforeningsagitatorer, der forstyrrede freden i grænselandet og dermed den rolige fortyskning, var også meget lidenskabelige, men tillige sagligt funderede. Artiklerne, der udvidet kom i bogform, på tysk under titlen »Die Zustände in Nordschleswig« og på dansk med titlen »Nordslesvig«, her suppleret med Rades og Ammundsens diskussionsindlæg, kan læses med udbytte den dag i dag.

Artiklerne fremkaldte en saglig imødegåelse parret med anerkendelse fra dansk side, men stormende protester fra den tyske lejr. De kritiske tyske røster, der lejlighedsvis havde lydt, samlede sig nu i en Tiedjebevægelse, i hvis kølvand der blev dannet først »Nordschleswiger Pastorenverein« i august 1909 og derefter i november samme år »Verein für deutsche Friedensarbeit in der Nordmark«, den såkaldte Fredsforening, der fik pastor Johs. Schmidt (den senere tyske folketingsmand) til formand.

Tiedje, der forgæves havde søgt selv at danne en forening, blev holdt ude fra Fredsforeningen, hvis oprettelse ikke skal vurderes som en frugt af Tiedjes aktion med vilje til at arbejde efter hans retningslinier, men snarere som et forsøg på at afværge den tyske splittelse, som Tiedjes kritik af den tyske administration lagde op til, mener Leppien. Alligevel kunne man have ventet, at professor Rade ville slå sig til ro med, hvad der således var sat i gang blandt

de tyske i Nordslesvig. Men først nu kom Rade selv for alvor i rampelyset. Det var en udvisning, der kaldte ham frem.

Udvisningen ramte magister H. V. Clausen. Mandag den 8. august 1910, da Clausen sammen med andre efter en udflugt var på vej hjem til svigerfaderens bopæl – det var tidligere landdagsmand, Julius Nielsen på Damager i Haderslev – blev vognen standset af en gendarm ud for Fuglsangs bryggerier. Det var næsten midnat, og her midt på landevejen oplæste gendarmen en udvisningsordre, der bød H. V. Clausen være ude af landet inden to timer. Gendarmen var dog så hensyntagende at forlænge fristen til næste middag, da der ikke gik tog før, og så drog H. V. Clausen af lande med sin sønderjyske kone. H. V. Clausen var den største kender af Nordslesvig, men hans arbejde lå altid indenfor en strengt videnskabelig ramme. Og dog. Nidkære myndigheder kan jo altid finde noget, og her havde de blandt andet studeret Clausens forord til hans sønderjyske rejsehåndbog, hvor han åbent skrev, at kongerigske rejsende i Sønderjylland først og fremmest søger den danske befolkning; i anden række kommer så naturens skønhed og de historiske og kunstneriske minder. Derfor måtte besøgende have evne til at trænge gennem den tyske fernis.

Det var på denne baggrund, at Martin Rade kastede sig ind i debatten med en flammende protest imod den præjisiske udvisningspolitik. Det skete med en artikel i Die Christliche Welt den 1. september 1910. Han tog skridt til oprettelsen af en forening med det karakteristiske navn »Verein zum Schutze der deutschen Ehre in der deutschen Nordmark«, men påbegyndte i stedet samme måned en »Grenzmarkenkorrespondenz« ud fra den betragtning, at den selvmorderiske politik i grænselandet kun kunne gennemføres, fordi den tyske kampforening – Deutscher Verein – og dens støtter beherskede tysk offentlighed. For at informere offentligheden mere korrekt udsendte Rade gratis et informationsblad, som en gang om måneden blev vedlagt fire tidsskrifter, der havde et samlet oplag på 20.000, og to gange om måneden sendte han gratis en tilsvarende orientering til ikke mindre end 300 tyske aviser.

Professor Rade optrådte også som taler. Først ved et stormende opgør med Den tyske forenings mænd i Hamborg den 4. marts 1911 og senere ved et møde alene med Fredsforeningen; det fandt også sted i Hamborg, den 8. maj samme år, og fra begge møder foreligger der trykte mødeberetninger. Det krævede mod og mandsvilje at optræde på denne måde overfor den tyske offentlighed. Rade mødte skarp kritik hos mange af sine venner, og han overvejede alvorligt som følge deraf at nedlægge hvervet som formand for foreningen »Freunde der Christlichen Welt«, men det endte af flere grunde med, at han standsede Grenzmarkenkorrespondenz efter et års forløb, og

dermed var hans direkte rolle i den dansk-tyske grænsepolitik udpillet.

Under krigen kom Rade i konflikt med sig selv, fordi han på den ene side var en god tysker og på den anden side en oprigtig fredstilhænger, der heller ikke var blind for tyske fejl. Hans holdning under krigen kostede Die christliche Welt 600 abonnenter, og heller ikke bagefter var hans synspunkter egnede til at sanke popularitet. For eksempel truede Det tyske udvalg, der blev dannet i afstemningstiden, Rade med sagsanlæg, fordi han på grund af gengangerne fra Den tyske forenings kamptid frakendte udvalget de moralske kvalifikationer til at varetage tyske interesser.

Selv om professor Rade altså ikke mistede interessen for grænseproblemerne, er hans navn for os knyttet til hans indsats 1909-11, med fordømmelsen af de prøjsiske myndigheder, og Leppien skal anerkendes både for sin behandling af dette kapitel og for den måde, hvorpå han sætter det ind i professor Rades øvrige livsværk. Man må så håbe, at forfatteren senere får lejlighed til at give en samlet oversigt over den tyske opposition imod det tyske misregimente og herunder give en analyse af den slesvig-holstenske aversion imod prøjserstyret, som også gjorde sig gældende. Mange accepterede det tyske riges kejserlige storhed, men havde svært ved at forsone sig med Prøjsen, der i 1850 og 1867 havde skuffet de slesvig-holstenske forventninger så stærkt.

Et andet område, der trænger til nærmere undersøgelse, er spørgsmålet om den tyske oppositions holdning til genforeningsarbejdet. Leppien noterer side 48, at Rade ikke bestred danskernes ret til at håbe på en genforening. Men så længe de håber på en genforening, vil ethvert arbejde, der kan styrke danskheden ifølge sagens natur være et led i bestræbelserne på at løsrive landsdelen fra Tyskland, og det anerkendte Rade ikke. Leppien behandler ikke dette modsætningsforhold, der iøvrigt havde en vis parallel på dansk side, hvor man vel var taknemmelig for støtten fra den tyske opposition, men ikke kunne tilbageholde mistanken om, at formålet trods alt var at fremme fortyskningen ad andre veje, en hensigt, der jo dog var naturlig.

Det er heller ikke dækkende, når Leppien skildrer Valdemar Ammundsens initiativ, som om det tog udgangspunkt i Rades positive indstilling overfor boerne. Ammundsens udgangspunkt var et andet. Efter at Martin Rade i en artikel havde mindet om, at han i sin tid tog stilling for boerne, erkendte han, at han dengang ikke kunne vide, hvad han senere havde fået kendskab til, »nemlig den politiske frihed, som Storbritannien har tilstået det undertvungne boerfolk under britisk scepter. Det er stort. Prøjsen ville ikke have været i stand dertil«.

For denne vurdering blev Rade angrebet skarpt af en ivrig prøjer, A. Schowalter, som mente, at Die christliche Welt ikke burde være herold for en

engelsk stolthed, som dog var løgn, thi ikke alene havde England ikke tilstået boerne friheden, men det havde ikke engang opfyldt den sluttede overenskomst. »I det mindste i agtelsen for overenskomster er Prøjsen England overlegen«.

Her var det, Valdemar Ammundsen satte ind, idet han rejste spørgsmålet om, hvorfor Prøjsen så ikke havde holdt løftet i Pragfredens §5. At han samtidig kritiserede behandlingen af sønderjyderne, kunne ikke fri Rade og hans meningsfæller fra at tage stilling til spørgsmålet om §5. Det gjorde de også klart og skarpt.

Professor Rades svar var følgende: Østrig har løst Prøjsen fra løftet i §5, så Prøjsen har ikke noget ord at holde. Når verdenshistoriens gang har hidført den nuværende tingenes tilstand, kan ingen moral i verden brændemærke den som umoralsk, og det hører til kristelig besindighed, at vi med en vis sindsro finder os i de verdens tilskikkelser, inden for hvilke vi lever vort personlige liv. Den nuværende grænse må fastholdes også af strategiske grunde, thi tiderne er ikke skikkede til at slippe magtmidler, som vi er i besiddelse af, og det er uholdbart ensidigt at betragte nationalitetsprincippet som det eneste, der danner og opretholder stater.

Selv hos en så ædel personlighed som Martin Rade er tankegangen altså beslægtet med de altsyske forestillinger. Iøvrigt sluttede professor Rade med det ønske, at Ammundsen ville hjælpe med til, at tyskerne ikke blev bedømt hårdere, »end vi fortjener det efter lov og ret«. Det ønske opfyldte Ammundsen ved at sørge for udgivelsen af både Rades og Tiedjes artikler på dansk. Men året efter havde Rade et nyt ønske: Også Danmark må hjælpe! Ikke det officielle Danmark, der altid havde opført sig korrekt, men de førende åndspersonligheder må bevise, at det for dem kun drejer sig om at opretholde dansk kultur i Nordslesvig under det tyske scepter.

Nu ønskede Rade altså fastslået, at man fra dansk side havde opgivet genforeningshåbet. Det var et forbløffende ønske, eftersom Valdemar Ammundsen jo netop greb ind for at understrege, at det kunne man ikke opgive. Hvem ville Rade da have svar fra?

Vi er hermed ovre i Rubin-affæren. Svaret kom så at sige fra det danske skattevæsens generaldirektør, Marcus Rubin, i den så bekendte artikel i Preussische Jahrbücher maj 1911, som professor Aage Friis havde formidlet og forgæves havde søgt fremskyndet, så den kunne blive til støtte for Martin Rade under mødet i Hamborg, om den 4. marts eller 8. maj er uklart. Der kan næppe være tvivl om, at enten har professor Rade sat Aage Friis i gang med at tilvejebringe en artikel af den nævnte karakter, eller også har Aage Friis fremkaldt ønsket fra Rade for at få et egnet grundlag for Rubin-aktionen, som han var i færd med at iscenesætte.

Men Marcus Rubins artikel, der afskrev genforeningshåbet med en understregning af, at i Danmark tænkte kun tåber og folk uden indflydelse på en genopvækkelse af §5 eller lignende, bliver på den måde til et polemisk svar på Valdemar Ammundsens mere værdige og mere ærlige krav om plads for det danske genforeningshåb.

Genforeningsproblematikken er Jörn-Peter Leppien ikke trængt til bunds i, hverken når det gælder svingninger og modsætningsforhold hos professor Rade eller de københavnske manøvrer, endsige den sønderjyske taktik. Det er ikke korrekt, at H. P. Hanssen ventede at opnå en genforening med sin forhandlingspolitik, men han ville bevare danskheden ved hjælp af den for at sikre genforeningsmuligheden. Det er heller ikke rigtigt, at oppositionen imod ham i Sønderjylland stilede efter at få en genforening ad voldelig vej. Alle arbejdede med henblik på en fredelig genforening, men de havde forskellig opfattelse af de taktiske formuleringer og muligheder.

Nogle unøjagtigheder findes hist og her. Hejmdal var ingen Haderslevavis, men udkom i Åbenrå. Fremstillingen af, hvad der skete i 1848, vil ikke kunne accepteres i Danmark. Men Leppiens bog bringer stof, der vil være nyt for danske læsere, og han skildrer sammenhænge, som vi ikke er fortrolige med. Forhåbentlig er bogen derfor kun at betragte som en begyndelse på en forskers kulegravning af denne dramatiske periode i sønderjysk historie.

Bjørn Svensson

Peter Beck: Nikolai Laurentius Feilbergs levnedsløb og kredsen om ham.

1981. Poul Kristensens Forlag, Herning. 184 s., ill.

Bag den lidt tunge titel skjuler sig en velskrevet, let tilgængelig og grundig biografi af N. L. Feilberg, der fra 1838–1848 var præst i Vester Vedsted, fra 1848–1864 i Ullerup på Sundeved, hvorfra han blev fordrevet af de nye magthavere og fik embede på Sjælland (Kirke Helsinge), som han først forlod 77 år gammel, for at slutte med otium i København. Ullerup genså han aldrig.

Feilbergs liv rummede så megen udvikling og så megen spænding, at der er rigeligt stof til en levnedstegning. N. L. Feilbergs Ulleruptid er i de senere år også blevet behandlet af dr. theol. Asger Nyholm i arbejder, som lektor Peter Beck ikke kendte, da hans manuskript blev færdiggjort.

Men de to forfattere har nærmet sig Feilberg fra forskellig synsvinkel. For Peter Beck er den bestemt af, at han i sin drengetid og ungdomstid i Ullerup (skildret i Dansk dreng i Sundeved, 1973 og Ung mand i Sundeved, 1975) har hørt så meget fortalt om N. L. Feilberg og hans betydning for sognets beboere, at han nu har måttet undersøge de faktiske forhold om ham, og det

er denne trang, der er kommet dette fortrinlige arbejde ud af. Becks viden og hans alders visdom præger skildringen; der er plads for både alvor og humor – og for den gode anekdote. Skal der gøres en kritisk bemærkning, må det være den, at »kredsen« nogle steder trækker lidt rigeligt bort fra hovedpersonen. En streng dansklærer af den gamle skole ville nok med løftet pegefinger have mindet om dispositionen. Bredden afspejler imidlertid kun Becks forsker- og fortælleglæde.

Det er et betydeligt kildemateriale, Beck har gennemgået, dels hvad der trykt forefindes, dels og især et meget betydeligt utrykt kildemateriale, der er i slægtens eje. Det er en alvorlig hemsko for skildringen af Feilbergs religiøse udvikling og standpunkter, at der ingen efterladte prædikener findes. Derimod har det været værdifuldt at kunne øse af de meget vel skrivende børns breve og erindringer til beskrivelse af livet i præstegården i Vester Vedsted og Ullerup. Det gælder ikke mindst, hvad der hidrører fra præsten og folkemindeforskeren H. F. Feilberg (præst i Solt, Valsbøl og Store Vi 1856–1864, folkelivsskildringen »Fra heden«, 1863) og kulturteknikeren Peter Bernd Feilberg. I det første ægteskab med den smukke, forfinede Conradine, født Købke, søster til maleren Christen Købke, var der ni børn, hvoraf syv nåede voksenalderen. N. F. Feilbergs andet ægteskab med Bolette, født Rørdam, var barnløst. De to så forskelligartede kvinder træder i Becks skildring klart frem for læseren.

Ulleruptiden er bogens centrale afsnit. Men skildringen af opvæksten i København og adjunkttiden i Hillerød åbner med sine detaljer de første tiår af 1800-tallet for læseren, der med interesse gør springet med fra det, vi i vore dage ville benævne finkulturelle kredse, ud til det første kald i det vestjyske bondeland i Alslev-Hostrup ved Varde, hvor Feilberg udover at søge at være en god hyrde for sine sognebørn viser en meget betydelig sans for den økonomiske side af præstegerningen, knyttet til landbruget, en interesse, der følger ham gennem alle årene, og et område, hvor han får succes. I de fire år i Alslev-Hostrup blev grundlaget for hans virke som folkelig præst lagt; han fortæller selv, at han er undergået en religiøs vækkelse uden at definere dennes karakter nærmere.

Fra Vester Vedsted-tiden kan der fastslås en grundtvigsk påvirkning og her kom den nationale vækkelse til: »Det Slesvig-Holstenske Kancelli ville fortyske Nordslesvig. Jeg deltog i bestræbelserne for at bevare danskheden«. Hans interesse for Sønderjylland forblev usvækket til hans død 1899. I Vedsted-afsnittet gives der mange eksempler på Feilbergs evne til at tage folk på kornet, ikke mindst de omgivende præster har han »taget af«. Det er i Becks regie blevet et alt andet end kedeligt kapitel.

Kapitlet om Ulleruptiden har naturligt et alvorligere præg. Her konfron-

teres vi med Feilberg som øjenvidne til de to slesvigske krige. Der fortælles om den ejendommelige general von Goeben, der tog kvarter i præstegården. Under påvirkning af Feilberg nåede han til erkendelse af, at Slesvigs deling måtte være den rette løsning på konflikten; men han kæmpede videre for Bismarck både i 1866 og 1870. Helt mærkværdigt er det, at von Goeben åbent fortæller Feilberg om angrebsplanerne mod de danske tropper, der stod på Als, og med Feilbergs viden begiver sig til Sottrupskov for at lede overgangen til Als. – Dagliglivet i sognet følger vi, lærer et stort tal af dets gårde og beboere at kende og hører om det øvrige danske præsteskab i Sundeved. Her er Beck i ordenes egentlige betydning stifinder og vejviser for os.

Bogen giver et nyt bidrag til den slesvigske kirkehistorie og er en god tilvækst til den danske slægtslitteratur. Det er tillige en smuk bog med et meget fint billedmateriale.

Knud Fanø

Niels Bøgh Andersen: Krigsdagbog.

Vindrose. Viborg 1981, 180 s., ill.

Bøgh Andersen hader krig og rustningsindustri. Han ved af egen erfaring, at jævne mennesker har samme interesser overalt – uanset sprog, nationalitet og regeringsform. Og det er ikke så underligt. For han har været soldat på østfronten 1941–43, oplevet vinteren med 45 minusgrader i Hviderusland og hvedehøst i Ukraine. Og begravelser hele tiden. Hver dag sine faldne. Hver dag sin gru, savn og længsel – og små, gode oplevelser.

Han har oplevet det syge menneske i krigens meningsløse virkelighed: soldaters, civilisters og mindretalsgruppers dilemmaer, mens krigen rasede over grænse efter grænse i 2. verdenskrig; soldaterlivets trivialitet og krigen, en altædende molok, hvortil ydedes umenneskelige ofre, især blandt civilbefolkningen, som i angst og gru måtte gå til grunde. Umenneskelighedens ofre blev krævet, uanset om ofrene var en mor med barn eller en hel landsbys jødiske befolkningsgruppe; alle faldt de, ramt af skæbnen og ondskaben. Menneskelivets forråelse under krigens vilkår – men fremgår det af bogen?

I april 1940 indkaldtes Bøgh Andersen som soldat og sendtes via Neumünster, Memel og Harzen til Frankrig, som han ser igennem en bog: han mærker næsten intet til krigen, betragter opholdet snarere som en studierejse, men efterhånden er livet ved at gå i stå for ham, »for lidt ubehag, et dovent liv trods alle mulige og umulige forhold« (s. 23). Første gang, han

ser Paris, får han et chok: en beskidt, snavset og røgfyldt metropol samt et trøstesløst billede af storbyens yderkanter møder ham, hvortil kommer det »stille fjendskab«, som han fornemmer mellem franskmændene og de tyske soldater. Alt dette overskygges dog af det overvældende indtryk, Paris gør på ham: dens moderne forretningsgader, »kvinderne en skuffelse, men forretningerne er enestående« (s. 18), bordellerne »frygtelige i al deres naturlighed« og om aftenen Casino de Paris, »et væld af linjer, farver og rytme . . . glimrende i konstruktion, linje og udførelse« (s. 18 f.). Krigen rykker langsomt nærmere i form af rygter fra østfronten, en voksende fransk antisemitisme og anklager mod frimurerne, kommunisterne, »kapitalisterne« og England, »Frankrigs virkelige fjende« (s. 33) – men overskygger på ingen måde Bøghs indtryk af det æstetiske Frankrig.

Tæt på krigen kom Bøgh først, da han i august 1941 sendtes til Rusland, »dette lukkede, mægtige land« (s. 31): frem til januar 1942 i sikringsstyrke i Hviderusland, herfra indtil februar 1942 i forreste linje over Brjansk til Ljudinovo – og i månederne september 1943 til marts 1944 i tilbagetoget over Mogilev, Minsk, Rovno til Nordukraine og Polen.

Dagbogsoptegnelserne fra Rusland virker krigsfilmagtige; sceneriet præges af fremrykning og kamp: panser- og transportbiler på vejene, russiske og tyske bombardementer, sprængte flodovergange, ødelagte russiske og tyske kampvogne, brændende huse, »et pragtfuldt grueligt syn« (s. 92), fronten den rene idyl om sommeren: »man lever i jordhuler, og bunkerne er ligefrem hyggelige« (s. 104), atter fremrykning: marcher, angreb, indbrud i fjendtlige linjer – og tilbagetoget: afbrændte byer, udplyndrede fabrikker og lagre, antændte hangarer og forplejningsdepoter, bombeangreb på lazaretter samt soldaten, der stjæler fra civilbefolkningen.

Kun i glimt skildrer Bøgh krigens meningsløse virkelighed, men så snart han strejfer den og opdager, han har bevæget sig under overfladen i sin skildring af krigen, tager angsten for at møde lidelse overhånd, og han viger tilbage.

Han har oplevet russiske fanger blive slået med lægter og få deres negle revet af under forhør. Fanger, der »som vilde . . . samler sig om ildsteder, deres summende lyde fornemmes, mens vinden bærer en stank af umenneskelig uhumskhed imod en« (s. 41) – og, fordi de i stedet for brød fik oliekrager at spise, »med de bare hænder ryddede . . . op i snavset, grådigt samlede de kartoffelpil og andre spiselige ting sammen, gamle konservesdåser, tøjrester og papir, alt kunne bruges derude i lejren . . . grådige falder de over stenhårde brødstumper, brød – chleb!« (s. 43 f.). Fangekirkegården, et produkt af fangernes antal, de katastrofale forhold og den hårde vinter: »tusinder af næsten komplet skeletagtige mennesker . . . stive, nøgne menneskelegemer,

der lå formede af kulde . . . talende uhyggelige skulpturer« (s. 53). Frontsoldaten, der får ham til at tænke på skamløst samliv med russiske kvinder, stillingskrigens forandring af etapesoldaten, sortbørshandel med vitaminpiller og ædesyge.

Til tider dukker mindet om jødemassakren i oktober 1941 op, om »6000 kvinder og børn i den lange fællesgrav. Nu lå slugten roligt hen, men dernede steg en frygtelig stank frem – vilde hunde havde gravet huller ned til de døde. Længe efter var det, som om jeg kunne høre geværskudene fra hine frygtelige dage og nætter« (s. 88). Og døden i form af kulden: frosten, der bider sig fast i hænder, fødder og ansigter, dræbte, der »bliver stående, hældende sig til siden« (s. 71). Bøgh føler sig magtesløs over for døden og afskyr krigen.

Alligevel er han godt klar over, han overvejende fortrænger krigens negative sider, dens håbløshed og gru: »Hvor har jeg kunnet sige min mening i den tid, jeg har været soldat . . . Denne tvang, der forbyder soldaten at give sig selv helt i breve, vil i længden . . . dræbe sindet . . .« (s. 60).

Bøgh kommer også i berøring med civilbefolkningen, men når aldrig ud over sin beundring for kommunismens resultater: især den lovende russiske ungdom og de velfungerende kollektivbedrifter – eller russerens udholdenhed og tilsyneladende ligefremhed, »at man virkelig kan være med i en fest uden at forstå mere end »pan« vodka samt få andre ord og dog føle sig hjemme der« (s. 53). Bøgh mener endda at kunne fornemme, at russerne betragter ham som en af deres egne. Da han opdager, der er tale om en fejlurdering, får han et chok og føler sig endnu mere forladt og hjemløs end ellers: »til russeren får man aldrig et helt intimt forhold, endda ikke til kvinderne . . . man er jo fjende. Sjælen . . . åbnes ikke for fjenden, tilbage bliver sjov« (s. 118).

Naturens kraft, glæden ved de små ting og hans religiøsitet giver ham styrke til at fortsætte. Især Gud bruger han til at kaste sorgerne på, han samler sindet i Gud – og igennem tegningerne får han afløb for alt det, han ikke kan tillade sig at skrive om i krigsdagbogen. Det var nemlig forbudt at skrive dagbog under 2. verdenskrig: han har givetvis gjort sig tanker, han ikke turde skrive ned, da optegnelser, hvis de faldt i forkerte hænder, ville blive brugt imod hans familie.

Bøgh er fremmed over for krigen, det er ikke hans krig, derfor forsøger han gang på gang at unddrage sig den og fortrænge dens meningsløse virkelighed: når han føler sig magtesløs over for krigens grusomhed, flygter han over i bogens verden, fra det etiske til det æstetiske. Rusland, set i en bog og i virkeligheden. Dette har præget Krigsdagbog i en sådan grad, at det forhindrer en formidling af indtrykkene fra krigen til andre end lige dem, der selv har oplevet den og dermed, at bogen bliver et aktuelt indlæg i

fredsdebatten. Langt de fleste unge har nemlig kun oplevet krig på lærred og igennem deres bedsteforældres fortællinger og har derfor ikke mulighed for at lægge eventuelle indtryk og oplevelser fra krigen oveni Bøgghs dagbogsnotater og ad den vej genopleve den. Men alligevel fornemmer jeg, Bøgh har villet stille spørgsmålet: lever vi i en verden, hvor det er umuligt at gøre godheden?

Nils Vollertsen

Følgende bøger vil blive anmeldt i 1983-årbogen:

H. V. Gregersen: Slesvig og Holsten indtil 1830 (Politikens forlag).

Børge L. Barløse: Lærerstanden i Nordslesvig til 1864.

Jes M. Holdt: Gårde og Slægter i Løjt sogn.

Carsten R. Mogensen: Dansk i hagekorsets skygge.

Bognyt

Deutsche Kanzlei zu Kopenhagen bis 1730, Findbuch des Bestandes Abt. 65.1

Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs 9, 1981, 171 s.

Fra o. 1500 og indtil 1849 var Tyske Kancelli i København den øverste centrale myndighed for styrelsen af sager vedr. kirke-, undervisnings- og retsvæsen og oprindelig hele den øvrige indre forvaltning i hertugdømmerne Slesvig og Holstens kongelige dele. Kancelliets arkiv er derfor helt centralt for udforskning af hertugdømmernes indre historie. En del af arkivet findes i Rigsarkivet i København, og det er registreret i den trykte »Vejledende arkivregistratur VII, v. Johanne Skovgaard,« 1946. En betydelig del af arkivet findes i landsarkivet i Slesvig, og nu er en detaljeret fortegnelse over dette arkiv før 1730 udgivet ved Konrad Wenn.

Foruden de generelle sager, som vedrører både Sønderjylland og Holsten (også landdagsakter!), er her fortegnet talrige specielle akter vedr. Nordslesvig. I flæng nævnes sager vedr. hertugdømmernes deling 1544 og 1564, ansættelse af præst i Skodborg 1729-30, vedr. Svabsted amt, adelige godser (f.eks. Ballegård, Blansgård, Gram og Nybøl, Gråsten, Rumohrsgård) osv. Alle med videregående interesse for Sønderjyllands indre historie før 1730 bør orientere sig i denne nyttige arkivfortegnelse. Forhåbentlig suppleres den ad åre med en fortegnelse over den omfattende del af Tyske Kancellis arkiv efter 1730, som også findes i Slesvig.

L. N. H.

Franklin Kopitzsch, red.: Erziehungs- und Bildungsgeschichte Schleswig-Holsteins von der Aufklärung bis zum Kaiserreich.

Neumünster 1981. 268 s.

Bogen om uddannelses- og opdragelsens historie i Slesvig-Holsten er nr. to i en større serie om økonomisk- og socialhistorie i landsdelen.

Indholdet er en lang række enkeltstående artikler, som for en stor dels vedkommende har været indlæg på »eine Tagung des Arbeitskreises für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins« i 1979.

Hovedformålet med bogens artikler er at finde frem til et teoretisk analyseapparat til brug for fortsatte studier af pædagogiske historiske problemer. Det er således begrænset, hvor meget bogen gør ud af konkrete empiriske undersøgelser.

Det er derfor også lidt af en falsk varebetegnelse, når det hedder, at det drejer sig om forholdene i Slesvig-Holsten. Der gøres ikke på noget tidspunkt noget specielt ud af landsdelens særlige historiske forudsætninger. Der argumenteres tværtimod ofte i teoridannelsen med forhold i det øvrige Tyskland. Mange af bogens eksempler henviser til Altona og Meldorf, som nok kun i begrænset omfang kan siges at være karakteristisk for Slesvig.

Bogens største artikel handler om politiseringen af historieundervisningen i Slesvig-Holsten efter 1889. Set fra en dansk synsvinkel kunne man på forhånd vente en spændende diskussion af den tyske undertrykkelsespolitik på skoleområdet. Men

hurtigt bliver man skuffet. Dette centrale problem er næsten ikke omtalt. Til gengæld bruges megen spaltepads på f.eks. at tælle op, hvor meget pensakravene lagde vægt på mere tysk national historie. Men det er netop forhold, som skulle gælde for hele Tyskland, og derfor ikke er karakteristiske for Slesvig-Holsten.

Bogens største fortjeneste er en meget fyldig oversigt over litteratur om skolehistoriske forhold indtil omkring 1900.

J. B.

For hundrede år siden: Danmark og Tyskland 1864–1900. Modstandere og naboer. Bd. 1, 32 s. 22 plancher; bd. 2, 184 s. 147 kunstværker samt biografier. Statens Museum for Kunst, København m.fl., 1981.

I tiden juli 1981 til febr. 1982 vistes i København, Århus, Kiel og Berlin en stort anlagt udstilling med titlen »For hundrede år siden: Danmark og Tyskland 1864–1900. Modstandere og naboer«. Udstillingen var arrangeret inden for rammerne af den dansk-vesttyske kulturaftale med det formål at præsentere kunst fra en hidtil noget overset periode. Hensigten var at vise, at der bag de iøjnefaldende og almen kendte modsætninger efter 1864 var endnu flere lighedspunkter, især hvad angår den kunsthistoriske udvikling. Derved skulle udstillingen bidrage til at overvinde fremmedgørelsen fra 1864 og skabe en varmere samfølelse befolkningerne imellem.

Udstillingen er fastholdt i et fornemt katalog i to bind, i både dansk og tysk udgave. 1. bind registrerer de 145 udstillede værker og bringer pragtfulde farveplancher af udvalgte værker. 2. bind indeholder fine gengivelser af alle udstillede værker med fyldige kommentarer. Desuden er der biografier over de danske og tyske kunstnere og en række store essays om udstillingens problematik, herunder »det slesvigske spørgsmål«.

Der er meget nyt at hente i dette pragtværk. På trods af enkelte misforståelser (ja, en vis national tendens) og talrige trykfejl, er det en sjældent smuk publikation, som klart dokumenterer, at de kunstneriske strømninger i de to lande fulgte beslægtede baner. De specielt sønderjysk interesserede kan anbefales med fornøden kritik at læse bl.a. oversigtsartiklerne om den dansk-tyske konflikt efter 1848, om Knivbjerg-monumentet i videre belysning, om arbejderbevægelsen i de to lande og om socialpolitikeren Peter Chr. Hansen fra Flensborg.

L. N. H.

Mitteilungen des Canal Vereins

hrsg. Ernst Joachim Fürsen u. Manfred Jessen-Klingenberg, Nr. 1, 1980, 66 s., ill. Nr. 2, 1981, 116 s., ill.

Resterne af Ejderkanalen og de tilhørende pakhuse har i de senere år tiltrukket sig stigende opmærksomhed. For at bevare de fysiske rester og for at fremme studiet af de slesvigske og holstenske kanalers historie stiftedes i 1980 Canal Verein i Rendsborg. Allerede med de to første årbøger har foreningen, som i 1981 nåede over 300 medlemmer, fremlagt et anseligt og veldokumenteret materiale om Ejderkanalen og Nord-Ostseekanalens historie. Der gives bidrag til belysning af kanalernes for-

gængere, deres baggrund og tilblivelse, deres økonomiske og militære betydning. Der er spændende afhandlinger om kanalpakhusenes restaurering. På dette punkt har de store pakhusrestaureringer i København dannet skole.

L. N. H.

Løgumkloster-Studier 3.

Udgivet af Refugiets kulturforening og Historisk forening for Løgumkloster kommune. 1981. 210 s., ill.

To af bindets artikler vedrører Cistercienserordenens almene forhold, begge i det væsentlige byggende på Caesarius af Heisterbach (munk i Heisterbach ved Kølno o. år 1200). Universitetslektor Brian Patrick McGuire skriver om »Ungdom og omvendelse til munkelivet hos cistercienserne 1153–1223« og stud. mag. Birgitte Thye om »Caesarius af Heisterbach og hans Dialogus miraculorum«. Begge artikler giver interessante bidrag til belysning af det middelalderlige menneskes kår – inden for og uden for klostrets mure. Professor Jürgen A. Wissing, der i studiernes bind 2 fulgte det nedlagte klostrets anvendelse under hertug Hans den ældre og hertug Adolf af Gottorp, følger i dette bind bygningernes skæbne i forbindelse med nedrivninger ved slottets bygning 1614, ved istandsættelsen af samme 1718 og ved kirkerestaureringen i 1844 og giver nye bidrag til belysning af de enkelte bygningsdeles placering. Dr. Nicolai Haase giver en skildring af skolevæsenet i Løgumkloster fra 1800–1864. Der gøres heri rede for Adlers skoleregulativ fra 1801 og den almindelige skoleforordning for hertugdømmerne 1814. De enkelte læreres personlighed og indsats og forholdet mellem dansk og tysk sprog i undervisningen skildres, og det påvises, hvordan de økonomiske trange kår virker hæmmende på den ønskede pædagogiske udvikling. I bindets sidste artikel beretter museumsinspektør Inge Adriansen om to Løgumklosterhimmelbreve fra 1. verdenskrig og sætter dem ind i himmelbrevenes større sammenhæng.

K. F.

Fire landsbyer. En etnologisk rapport om nutidige livsformer

ved Palle Ove Christiansen. Landsbykommissionen 1980, 475 s., ill.

Miljøministeren nedsatte i 1978 en »Landsbykommission«, som skulle belyse landsbyernes nuværende situation, og pege på muligheder for at bevare og styrke de kvaliteter, landsbyerne har. Som led i arbejdet ønskede kommissionen en undersøgelse af, hvordan folk faktisk lever i landsbyerne i dag. Københavns Universitets Institut for europæisk folkelivsforskning udførte arbejdet i form af en etnologisk undersøgelse af fire udvalgte landsbyer, deriblandt Bedsted øst for Løgumkloster. Gennem tre måneder i 1978–79 studerede mag. art. Gudrun Gormsen nutidens livsformer i Bedsted og deres æntring i de sidste par generationer.

Resultatet fremlægges på ca. 120 sider af bogens i alt 475 sider. På grundlag af interviews og med et righoldigt kort- og billedmateriale og gode statistiske oplysninger tegnes et alsidigt billede af livet i Bedsted by. Mange fænomener belyses: befolkningstallet, bebyggelsen, fi renings- og kirkelivet, »butik- og virksomheds-

døden«, nye virksomheders betydning, det faldende antal selvstændige landbrug, pendlings, transportforhold. Bogen giver derved et billede af Bedsted i dag. Og samtidig illustreres en række typiske fænomener i nyere tids samfundsudvikling.

L. N. H.

Aage Jensen: Todsøl ved sogneskillet.

Tinglev bogtrykkeri, 1981, 111 s., ill.

Fhv. førstelærer Aage Jensens lille bog er blot ét eksempel fra den lange række af udgivelser om det »nære samfund«, som udkommer i disse år. Bogen er en slags supplement til gårdhistorien i Bjolderup sogns historie 1951–56. På grundlag af Nicolaj Brodersens studier i landsarkivet og især interviews fortælles om beboerne i hver enkelt gård og hus i landsbyen med hovedvægt på dette århundrede. Et alsidigt materiale om landsbyens liv og dens beboere er samlet. Det er prisværdigt, at den nyeste tid dermed er fastholdt som kilde for eftertiden. Bogen eksemplificerer generelle træk af landsbysamfundenes udvikling i efterkrigsårene: affolkning, det dalende antal selvstændige landbrug, det voksende udearbejde osv. Bogens mange gård- og personalhistoriske oplysninger dokumenterer den hurtige og afgørende strukturændring, som har ramt mange landsbyer. At fastholde denne proces i tekst og billeder kunne være en væsentlig opgave for lokalhistoriske arbejdsgrupper også i andre sogne.

L. N. H.

Boye Andersen: Forsamlingshuse i Nørherred

Nordborg boghandel 1981, 128 s., ill.

Den velstående bondestand på Als hørte under fremmedherredømmet til danskhedens kærnetropper, og som samlingspunkt for arbejdet opstod forsamlingshusene: Nørherredhus i 1906, Svenstrup forsamlingshus i 1911 og Egen forsamlingshus i 1908. På grundlag af forhandlingsprotokoller og erindringer registrerer bogen det liv, som gennem 3/4 århundrede har udfoldet sig i de tre forsamlingshuse. Der er samlet mange oplysninger om det danske foreningsarbejde i Als Nørreherred, og en række af de vanskeligheder, som forsamlingshusene i almindelighed har kæmpet med i de senere årtier, træder klart frem. Der er intet sparet på bogens udstyr, og både den lokalhistorisk interesserede og den, der søger oplysning om forsamlingshusenes betydning i bred almindelighed, kan her hente megen information.

L. N. H.

H. E. Sørensen: Før Genforeningen. Gamle sønderjyder fortæller.

Melbyhus 1981, 128 s., ill.

Erindringer (memoirer) er en vigtig kilde til viden om skik og brug, levevilkår, dagligt liv og personhistorie. Men ikke alle mestrer det skrevne ord, og derfor går megen

viden tabt. H. E. Sørensen har rådet bod herpå og samlet interviewer med 11 ældre mennesker på Skærbækegnen (født 1882–1906). Hovedvægten ligger før 1920. Her fortæller markmanden, hyrdedrengen og digearbejderen, vi hører om teglværket i Frifelt, om fremmedarbejderne, om skolegang, om krigsfangelejren i Gårdkrog og modsætningerne mellem dansk og tysk samt om landbrug, handel og håndværk. 1. Verdenskrigs skyttegrave er der naturligvis også, men hjemmefronten er ikke glemt. Bidragyderne spænder fra fru Kathrine Svendsen, Nic. Svendsens svigerinde til hjemmetyskeren Rudolf Stehr. Det er en alsidig bog om samfundsforholdene, som de formede sig op til 1920, og bogen bevarer viden og vurderinger, som ellers ikke ville være kommet frem.

L. N. H.

Max Müller: Jeg blev i min by. En gammel sønderborger fortæller.

Redaktion: Inge Adriansen. Andreas Clausens boghandel. Sønderborg 1980. 111 s., ill.

Man kan glæde sig over, at fhv. kommunekasserer Max Müller nåede at se sit erindringsværk udgivet. Det er blevet et vidnesbyrd om megen fortælleglæde, og et stille lune skinner igennem på næsten hver side.

Et egentligt referat er udelukket, men i al sin spraglighed giver bogen et indtryk af by og borgere og nationale, sociale og økonomiske forhold, der fortjener at fastholdes, samtidig med at den er et vidnesbyrd om et menneske med en ganske særlig iagttagelsesevne. »Verden af igår« i Sønderborg finder sin genspejling i den.

K. F.

Oversigt over årsskrifter og periodica

udgivet af lokalhistoriske foreninger og arkiver i Sønderjylland 1981/82.

Bedsted

Brudstykker af Bedsted Sogns Historie. Samlet, bearbejdet og udgivet af Henning Haugaard.

Nr. 3. Oktober 1981. Indhold: Et skolebillede fra Bedsted – Krigsskaderne efter 30-årskrigen – Gårdbrand i Terp i 1758 – Sønder Rangstrup Herred – Herredsfogedgården i Bedsted – Rim om Sivkro – Sognerådvalget i 1954 – Historie om Peter Vinther – Fodboldresultater i 1954 – 3 mindestene – Da Bedsted havde 2 præster – Sagn om Bolbro – Sagn om genganger på Hyholm – Forvarsel om Hans Johannsen.

Skriftet fås ved henvendelse til Henning Haugaard, Magnolievej 11, 6000 Kolding. Telf. (05) 53 17 61.

Bov

Fra Bov Museum.

Udgivet af Historisk Forening for Visherred.

Årgang 4. 1981. Indhold: H. H. Bang: Foreningen – Karlo Berkjær Christensen: Moseliget i Undelev Mose – Gunnar Schroll: Padborghus – Andreas Wortmann: Gammelt og nyt om en gravhøj – R. P. Sørensen: Den store sø under sletten, de mange

kilder i dalen – og de forsvundne væddere. – Karl Andresen: Nogle optegnelser om tandpine, bylder og vorter fra det sydlige Vishered – Carl Chr. Sjøholm: Fra redaktionen.

Skriftet fås ved henvendelse til Thorvald Larsen, Østerløkke 13, 6330 Padborg. Telf. 67 19 14.

Gråsten

Historisk Forening for Gråsten By og Egn.

Nr. 7. 1981. Indhold: Æ hjuler i Dalsgaard – Poul Andersen: Et 50 års jubilæum. Udstykning fra Gråsten herregård – Poul Andersen: I Adsbøl præstegård 1864 – Årets gang 1980 – Til medlemmerne.

Skriftet fås ved henvendelse til Poul Andersen, Munkemølle, 6300 Gråsten. Telf. 65 82 44.

Løjt

Det gamle Løjt.

Udgivet af Løjt Sogns lokalhistoriske forening.

Nr. 4. 1981. Indhold: Mads Jensen Lildholdt: Fra damptærskværkernes tid i Løjt sogn – Marie J. Toftkær: Jeppe H. Riis' orgel – Anne Sophie Lauesen: Marcus Lauesens barndomshjem – Urban Schrøder: Løjt-degnens alder voldte megen hovedbrud – helt til nutiden – Petrea Schmidt: Et minde om den dygtige slagte- og koge-kone Mio Jørgensen, Skovby – Petrea Schmidt: Fogeden Jacob Hansen fra Løjt Kloster – Petrea Schmidt: Albumblade og Poesibøger – Petrea Schmidt: Andagtsbog for fruentimmer – Sophie Berg: Et kistebillede fra ca. 1770 – Sophie Berg: Uddrag af en dagbog – Sophie Berg: En lykønskning – Jes M. Holdt: Forholdene i Løjt sogn 1837 – Jes M. Holdt: Hans Hansen Toft – Jes M. Holdt: De Nørby gårde – Anne Bundesen: Voldborg, et lysende eksempel fra gamle dage – Rolf Larsen: Jørgen Bruhn – matadoren fra Strågård – Anker Jensen: Holger Jacobsen – Holger Jacobsen: Overtro og lykke – Mads Lildholdt: Løjt Vejrmølle – Claus Claussen: Indbydelse til bryllup.

Skriftet fås ved henvendelse til M. J. Lildholdt, Barsøvej 89, Løjt Kirkeby, 6200 Åbenrå. Telf. 66 73 83.

Nybøl

Fra Nybøl sogn.

Udgivet af Hjemstavnsforeningen for Nybøl Sogn.

Nr. 3. 1981. Indhold: Lærer Christen Jørgensen – Christen Jørgensen: Minder fra middelalderen – Jørgen Lorensen: En slesvigholstener fra Stenderup – Jørgen Lorensen: Brevhemmelighed – Peter Rasmussen: Nybøl Vandmøllens historie – Peter Petersen: Vestballegård, bol nr. 2, Stenderup. Bol nr. 3, Stenderup. Kåd nr. 18, Stenderup. Indsiddarhus nr. 25, Stenderup. Smedien, nr. 38, Stenderup – Lars Kliver: En fortælling om vore orgeler – Peter Petersen: Fortegnelse over bol, kådnere og inderster i Nybøl 1851. Bachmanns gård, bol nr. 6, Nybøl. Hvide Hus, bol nr. 7, Nybøl. Langballegård, bol nr. 10, Nybøl. Hyldegård, bol nr. 16, Nybøl. Kådnersted nr. 20 ved Bøffelkobbel. Hovedindhold af de gamle købekontrakter fra 1781 over kådnerstedet og smedien i Nybøl – Jes Bladt: Fattigvæsenet i sognet – Peter Petersen: Min bedstefar var optant – Jes Bladt: Hvordan der deltes ved dødsfald.

Skriftet fås ved henvendelse til Jes Bladt, Amtsvej 5, Nybøl, 6400 Sønderborg. Telf. 46 77 66.

Ravsted

Ravsted Sogn – træk af dets historie.

Udgivet af S. N. Christensen, Ravsted.

1981. Indhold: S. N. Christensen: Træk af Ravsted sogns historie – Landsbyen Ravsted omkring 1780 – Landsbyens senere udvikling – Lidt oldtidshistorie – Bopladser dannes – Geografiske forhold – Bondekår og samlivsformer – Gamle byvedtægter fra Ravsted – Engfordelingen i 1725 – Ud af fællesskabet – Pest, ildsvåde og andre hjem søgelser – Gårdenes tilhørsforhold i Ravsted sogn – En gård, dens avling, indbo og skatter – Om gårde og gårdbyggeri – Byens gårde – Huse og kådnersteder – Husmandsbyen i Hejsel – Ravsted som herredsfogedby – Ravsted Mejeri – Ravsted Sparekasse.

Skriftet fås ved henvendelse til S. N. Christensen, Skolegade 16, Ravsted, 6372 Bylderup-Bov. Telf. 64 71 04.

Rødding

Historisk årbog for Rødding kommune.

Udgivet af Rødding bibliotek.

Nr. 1. 1981. Indhold: Helge Hansen: Læger og lægepraksis i Rødding kommune – Thøste Thøstesens: En julekollekt – P. Eliassen: Gamle Rødding-papirer – A. J. Marcussen: Fra Rødding i 1848 – K. M. Hermansen: Degnen Hans Christian Fuglsang i Skodborg.

Skriftet fås ved henvendelse til N. H. Kragh Nielsen, Rødding bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødding. Telf. 84 12 88.

Sottrup

Årsskrift for Sottrup sogn.

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Sottrup Sogn.

Nr. 1. 1982. Indhold: Olav Bonefeld: Sådan begyndte det – Jørgen Christensen: Nydambådens omtumlede skæbne – Elisabeth Kjølseth: Spredte minder fra Sottrup 1920–1940 – Betty Nielsen: Sang- og Musikforeningen Sundeved – J. Ilkjær og J. Lønstrup: Nydam – nye udgravninger – Jørgen Paulsen: Bidrag til Sottrup Sogns lanbohistorie i 1700-årene – Ib Andersen: Bols mændenes navne i det gamle Snøgbæk før 1695 – Olav Bonefeld: Stednavnet Sottrup og byens oprindelse – Sophie Zachariassen: Året der gik – Olav Bonefeld: Vester Sottrup stationsby vokser op – Marie Hansen: Minder fra Sottrup kirkesogn 1900–1920 – Christine Bertram med flere: Russiske krigsfanger i Sottrup sogn under 1. verdenskrig – Olav Bonefeld: Lidt lokalhistorie ud fra en gammel købmændsregning.

Skriftet fås ved henvendelse til Olav Bonefeld, V. Snøgbæk 33, 6400 Sønderborg. Telf. 46 71 36.

Varnæs

Varnæs Birk.

Udgivet af Varnæs Birks Borgerforening.

Nr. 7. 1982. Indhold: Jes Friis: Frits Clausen, som jeg kendte ham – Urban Schrøder:

Så få ord i kirkebogen – og dog så megen tragedie –Eske K. Mathiesen: Lidt om forfatteren og kulturhistorikeren Thomas Kaufmann – Christian A. Gammelgård: Et bondebryllup i Varnæs for 110 år siden – Peter Petersen: Opbevaring og registrering af oldtidsfund i Varnæs sogn – Ib Andersen: Hejmdal 1907–1909 – Ib Andersen: Et bol i Bovrup 1719 – Peter Petersen: Skålstén omkring Varnæs – Ib Andersen: En ung varnsings første og sidste søfartstur som skibsdreng – Jes Chr. Clausen: Varnæs Birks Borgerforening 1980–81.

Med denne oversigt over indholdet af de lokalhistoriske publikationer skulle kendskabet til disse blive udbredt. Historisk Samfund medtager i årbogen meget gerne oplysninger om, hvilke andre årsskrifter og periodica, der bliver udgivet.

Ib Andersen

Noter og nyt

Nekrolog

Morten Kamphövener. 6/9 1889–8/8 1982.

Det er rigtigt, når det ved redaktør Morten Kamphöveneres død er blevet sagt, at det gamle ord om at dø mæt af dage ikke rigtig passer på ham. Han var til det sidste åndslivlig og åndsaktiv, og lad denne nekrolog derfor blive indledt med det smukke og meget karakteriserende digt, som vennen Martin N. Hansen skrev ved hans 80-årsdag:

Ældes med sind, der spruder
under aftensolens skær,
det forunder livets guder
kun den, de ret har kær –
endnu klar og karsk i ånden
og med pennen fast i hånden . . .

Sådan ser jeg redaktøren
for mig udi Åbenrå,
når han stille stænger døren,
ufortrødent maser på.
Slid og møje det er prisen
for det bedste i avisen.

Mange år var almanakken
hjerterbarnet, som vi ved,
og der er en del om snakken,
den blev skabt af kærlighed
til det hjemlige, det nære,
som jo netop er det svære.

Det er altid godt at gæste
en belæst, erfaren mand,
som har rod og sikkert fæste
i vort gamle grænseland.
Se! Vi hilser, svinger hatten:
Lad der være langt til natten!

Der blev langt til natten. Morten Kamphövener nåede den høje alder af næsten 93 år.

Han var landmandssøn, født den 6. september 1889 i Stepping ved Christiansfeld som søn af Peter Höffner og hustru Mette Marie, f. Christensen. Blandt hans faddere var en slægtning Morten Kamphövener, og dette navn blev senere også afdødes navn. Moderen døde, da han kun var 11 måneder gammel, og faderen var derefter nødt til at anbringe barnet hos familie på Kolding-egnen. Først i 10-årsalderen kom han tilbage

*Redaktør Morten Kamphövener
(foto: Jydske Tidende)*

til faderen, og han måtte nu i tysk skole og måtte, efterhånden som han voksede til, også hjælpe til i faderens landbrug. Han fik dog lært så meget dansk skrivekunst, at han allerede i en alder af 13 år kunne levere et bidrag til »Modersmålet«, det danske blad i Haderslev.

Efter konfirmationen 1904 var det meningen, at den opvakte dreng skulle have haft en uddannelse ved kredssparekassen i Haderslev, men han sprang fra; han ville være kunstmaler. Han kom derfor i malerlære, gik som udlært malersvend på valsen og kom på en malerskole i Schwerin. Selv har han i et interview sagt, at lysten til maleriet gik fløjten. Dermed må menes, at han opgav ønsket om selv at blive skabende kunstner, men interessen for god malerkunst forblev levende. Derom vidner hans fornemme samling af bl.a. Jeppe Madsen Ohlsen-malerier.

Krigen kom, og 1915 fik også Morten Kamphövener den frygtede indkaldelse. Han var først i Frankrig, senere med i Hindenburgs offensiv i øst og sluttede i ragnarokket ved Verdun. Hjemme på orlov i oktober 1916 flygtede han som så mange andre dansksindede over grænsen og måtte nu begynde en ny tilværelse. I København arbejdede han forskellige steder, bl.a. som repræsentant for en excentrisk drivremme-fabrikant, men begyndte også så småt at skrive. Han leverede referater af sønderjyske møder til »Politiken«, hvor chefredaktøren, Henrik Cavling, viste interesse for ham ved at vejlede ham og gennemrette hans manuskripter. En journalistisk skoling var således indledt. Alt imens begyndte han også i romanform at skildre oplevelserne på de tyske slagmarker. »Det slesvigske Regiment«, som han afsluttede manuskriptet til

under et ophold på Hadsten Højskole, udkom 1919, og han satte i denne roman den dansksindede, sønderjyske soldat et blivende minde.

Morten Kamphövener blev sig bevidst, at han kunne skrive, og at han ville være journalist. Han blev en kort tid medarbejder hos redaktør A. Svensson ved det af ham oprettede dagblad »Danskeren« i Haderslev, men fik derefter sine journalistiske læreår ved »Vestkysten« 1919–22. Her fik han bl.a. betroet reportagen om kongens ridt over grænsen i 1920, og han havde den store tilfredsstillelse, at »Vestkysten« blev den første avis, som kunne bringe beretningen om denne begivenhed. Morten Kamphövener fortalte på sine gamle dage med en vis stolthed om denne journalistiske bedrift. Iøvrigt blev han snart af »Vestkysten« sendt til Grindsted som lokalredaktør og var her, indtil han 1922 vendte tilbage til Sønderjylland. I syv år, 1922–29, var han medarbejder på »Hejmdal« i Åbenrå og lærte både H. P. Hanssen og Niels Hansen at kende, og han har selv sagt, at af hele sit lange journalistliv mindedes han samværet og samarbejdet med disse to store personligheder som sine bedste år.

Morten Kamphöveneres manddomsgerning faldt imidlertid ved »Jydske Tidende«. Ved avisen oprettelse 1929 fik han den betydningsfulde post som redaktionssekretær ved hovedredaktionen i Kolding, og som sådan virkede han til 1936, da han af det Berlingske hus' ledelse blev placeret i Åbenrå som særlig sønderjysk medarbejder både for »Jydske Tidende« og »Berlingske Tidende«. Men allerede før havde han i landsdelen søgt oplysninger om bevægelserne og Fritz Clausens opdukkende nationalsocialisme. Han udarbejdede fortrolige beretninger om samtaler med lederne og fra deres møder, som var med til at danne baggrunden for danske pressemands og vel også myndighedernes syn på og vurdering af forholdene hernede. Det var i disse vanskelige brydningsår af stor betydning, at man i landsdelen havde en så besindig mand som Morten Kamphövener. Han fulgte sin natur tro en modererende linie. Det gjaldt før, under og efter besættelsen. Det var for ham – som for A. Svensson – magtpåliggende gennem »Jydske Tidende« at formulere en politik, som kunne danne en barriere mod de yderligtgående rabiate kredse. Han havde ved sin – til tider vel påtagne – joviale optræden mulighed for at komme i kontakt med mennesker, hvis livssyn iøvrigt var ham direkte imod. Han fik herved indblik i deres psyke og forudsætningerne for deres handlinger. Et sådant arbejde måtte naturligvis give modstandere på både den ene og anden fløj, men eftertiden vil nok forstå at vurdere den indsats, som her blev øvet – ofte forbundet med krænkende angreb.

I besættelsesårene var mulighederne for journalistisk virksomhed begrænsede, men hans fremragende evner som referent blev så udnyttet på anden måde, idet han bl.a. refererede Dansk Samråds fortrolige møder. Disse referater blev senere en væsentlig kilde til A. Svenssons store afhandling i Sønderjyske Årbøger om Dansk Samråd. Ved besættelsestidens ophør blev Morten Kamphövener »Jydske Tidendes« politiske redaktør, og også her gjorde hans moderate politiske syn sig gældende i retsopgøret over for landsvigerne og i det sydslesvigske spørgsmål. Selv om partipolitisk arbejde ikke var ham fremmed, han var således en tid lang medlem af Det konservative Folkepartis repræsentantskab, afstod han fra at lade sig opstille i en sikker valgkreds. Han var dog i nogle perioder medlem af menighedsrådet i Åbenrå, og her var det især den gennemgribende restaurering af St. Nikolaj kirke, som havde hans interesse. Han var også medlem af bestyrelsen for den sønderjyske menighedsrådsforening.

Selv om Morten Kamphövener gennem sit lange virke som redaktør har haft stor indflydelse på den politiske meningsdannelse i landsdelen, vil mange måske nok

mene, at der er andre sider af hans journalistiske virksomhed, som det er lige så berettiget at pege på. Ved selvstudium havde han erhvervet sig en meget omfattende viden, og der er derfor også en usædvanlig alsidighed og spændvidde i hans emnevalg. Han skrev om politik, økonomi, litteratur, kunst, sprog og historie med samme oplagthed og grundighed. Han var noget af en polyhistor. Han kunne vel både på bibliotek og arkiv være lidt af en »plagsom« gæst, for han søgte til bunds i sagerne – og sådanne besøgende sætter man pris på. De efter hans eget skøn bedste avisartikler har han 1971 udgivet under titlen: Klang af Skæbne og Tynge, men samlingen kunne godt have været flere gange større, uden at kvaliteten af den grund behøvede at aftage.

Han interesserede sig meget for de sønderjyske folkemål, især for sin hjemegns dialekt – Tyrstrup-målet, men også sproget i Åbenrå har han i »Jydske Tidende« ved utallige små fingerede samtaler om stort og småt været med til at bevare for eftertiden. Hans interesse for det lokalhistoriske arbejde blev dog mere og mere fremherskende, og han fik under besættelsen også mere tid til at beskæftige sig med historiske studier. Som hans første større lokalhistoriske værk udkom Møllens Røst 1944. Bogen handler om Hellevad vandmølle og er den første større sønderjyske møllehistorie, i det væsentlige udarbejdet på grundlag af arkivalier beroende i familiejeje, på landsarkivet og i rigsarkivet. Man får møllen, dens forpagtere og ejere placeret i landsdelen brogede omskiftelighed. Møllerne rangerede højt på den sociale rangstige og var ofte blevet forpagtere takket være gode forbindelser til det gottorpske hertughof. Morten Kamphövener drog heraf den ganske vist noget omdiskuterede slutning, at her havde man en af nøglerne til forståelsen af det hjemmetyske og i nogen grad også til det særlesvigske problem på denne egn. Der kastes i bogen brede kulturhistoriske strejflys ind i skildringen, men også de personalhistoriske oplysninger om møllerne, hvorfra flere stammede fra kendte sønderjyske slægter, er der lagt megen vægt på.

Den samme nøjagtighed og grundighed præger hans andre lokal- og personalhistoriske arbejder, hvoraf et par jubilæumsskrifter. Ved Sønderjysk Månedsskrift begyndte hans medarbejderskab i januar 1936 med en artikel om stillingen ved grænsen, der fylder et helt hæfte, og som er tilegnet mindet om Alfred Torp, grænselandets gode ven, som undertitlen lyder. Også dette er kendetegnende for Morten Kamphövener, at han uden smålig partipolitisk hensyn eller bundethed kunne være med til at hædre mindet om landsdelens daværende ledende radikale politikere. Dette første bidrag efterfungtes af ikke mindre end 27, hvorfra en del, som f.eks. den on slægtsgårdene i Jels, var store på grundige arkivstudier byggende artikler. I Sønderjyske Årbøger tog han 1964 sagdannelse om »Jomfru Fanny«s herkomst under kritisk behandling – til stor sorg for mange åbenrære, for hvem Fanny var blevet en slags helgen. Endnu en måneds tid før sin død dikterede han en artikel til »Jydske Tidende« om nye iagttagelser, han havde gjort i forbindelse med Fanny-mysteriet.

Gennem årtier har Morten Kamphövener været Historisk Samfund for Sønderjyllands gode medarbejder. Til foreningens lille serie, som først sent fik navnet Sønderjyske Levnedsløb, leverede han manuskriptet til bogen om den sønderjyske fører J. N. H. Skrumsager, som forlængst er udsolgt. Men hans største præstation inden for det historiske felt er imidlertid det store tobinds og derfor også i ordets allerbogstaveligste forstand vægtige værk om de åbenråske borgerskaber 1686–1867, som han udarbejdede efter at være fyldt 80 år. I dette vældige personalhistoriske værk

er ikke blot borgerskabsprotokollernes knappe, men ofte vanskeligt læselige oplysninger om tidspunktet for borgerskabets tildeling og om fødested og erhverv medtaget. Men Kamphövener har i så stor udstrækning, som der har været rimelig mulighed for, meddelt oplysninger om fødsel og fødested, om forældre, vielse, hustru og svigerforældre samt om død både for borger og hustru. Det er et kæmpearbejde, som ikke blot flid og udholdenhed er forudsætninger for, men som også kræver kombinationsevne og en kritisk tøjlet fantasi. Det er et værk, som ikke blot personalhistorikere, men også demografer og socialhistorikere vil forstå at værdsætte.

Som redaktør medvirkede Morten Kamphövener ved udgivelse af det store, folkelige trebindsværk: Sydslesvig gennem Tiderne, der udkom 1956–58, og hvortil det var lykkedes ham at samle nogle af de kyndigste danske historikere som medarbejdere. Han var også redaktør af Sprogforeningens Almanak 1954–69. Den traditionsbundne almanak fik en ansigtsløftning både m.h.t. indhold og udseende, og navnlig vil personalhistorikere anerkende, at der i nekrologerne kom mere præcise oplysninger om de biograferedes fødsel og død. Morten Kamphövener udarbejdede også et alfabetisk register over de mange nationale tillidsmænd, som i årenes løb er blevet mindet i almanakken. Selv har han skrevet mange af disse mindeord.

I denne forbindelse bør også nævnes, at Morten Kamphövener fra 1952 var medlem af Sprogforeningens ledelse. Man var dengang ikke just lydhør over for den kritik, som rejstes mod foreningens henslumrende virksomhed. Morten Kamphövener var skuffet over denne udvikling, men kunne ikke få en fornyelse gennemført, og han følte det utvivlsomt som en lettelse, da han 1972 endnu ung af sind trådte tilbage fra ledelsen.

Som Det konservative Folkepartis repræsentant var han medlem af bestyrelsen for Dansk Kultursamfund og var formand for Grænseegnens Arbejdsudvalg, til hvis oprettelse han tog initiativet 1954. Endvidere var han medlem af Folkehjems bestyrelse, og også gennem disse tillidshverv har han været med til at sætte sit præg på og fremme det danske kulturarbejde i landsdelen. Han har gennem sit mangesidede virke en væsentlig andel i genforeningsarbejdets heldige gennemførelse, og det er med god grund, at hans maleri hænger i billedsalen på Folkehjem.

Det er en fast utrolig flid, som har kendetegnet Morten Kamphöveneres lange og indholdsrige liv, men han har også i sit arbejde haft en helt enestående støtte i sin hustru Laura Kamphövener, med hvem han næste år ville have kunnet fejre diamantbryllup.

Redaktør Morten Kamphövener var den sidste blandt de levende, som havde været med til Historisk Samfund for Sønderjyllands stiftelse ved mødet på Folkehjem den 19. december 1922. Han har i årene, der fulgte, støttet foreningen på mangfoldige måder, ved solide anmeldelser af dens bøger og ved fyldige referater af dens møder. Ofte tog han i sine yngre dage ordet på årsmøderne og fremkom med gode ideer og forslag m.h.t. foreningens arbejde, og i mange år var han fast dirigent ved årsmøderne. Foreningen har i ham haft en velynder og en god medarbejder, og det var derfor helt naturligt, at han som den hidtil eneste, der ikke har været medlem af styrelsen, ved foreningens 50-års jubilæum blev udnævnt til æresmedlem.

Historisk Samfund for Sønderjylland er Morten Kamphövener stor tak skyldig for mange års medhu, og vi vil i taknemmelighed bevare mindet om denne gode medarbejder og store personlighed.

Peter Kr. Iversen

Arkiver, samlinger og institutioner

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, 1981

Den 1. september 1981 tog dansk arkivvæsen, de sønderjyske embedsmænd og repræsentanter for de historiske organisationer ved en sammenkomst på Landsarkivet afsked med Peter Kr. Iversen som landsarkivar, idet han efter 21 år i denne stilling trak sig tilbage til posten som ulønnet leder af Historiske Samlinger for Sønderjylland. På foranledning af rigsarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl fandt der på dagen en sammenkomst sted, hvor Peter Kr. Iversen blev takket og den nye landsarkivar, Hans H. Worsøe, budt velkommen. Blandt de ca. 50 gæster kan nævnest stiftamtmand C. A. Vagn-Hansen, departementschef O. Perch Nielsen, Kulturministeriet, biskop Olav Lindegaard, borgmester Camma Larsen-Ledet, Åbenrå, professor dr. phil. Troels Fink og formanden for amtskommunens kulturudvalg Dycke Hoff samt formanden for Historisk Samfund, direktør Poul Andersen. Arkivvæsenet var repræsenteret ved rigsarkivar dr. phil. Vagn Dybdahl, den juridiske konsulent dr. jur. Inger Dübeck, overarkivar Sigurd Rambusch, landsarkivarerne dr. phil. Anne Riising og Jens Holmgaard samt landsarkivets samlede personale. Efter de officielle taler holdt den nye landsarkivar en forelæsning om »Strømmen mod Nord«, sønderjyder udvandret til det gamle land, og sammenkomsten afsluttedes med sønderjysk pølsebord.

Det meste af beretningsåret er således stadigvæk Peter Kr. Iversens periode, medens kun de sidste 4 måneder vedrører undertegnede.

De pågående sparetider har også ramt arkivvæsenet, og her har landsarkivet i Åbenrå på lige fod med de øvrige danske arkiver måttet bære sin del af byrden. Det har bl.a. betydet, at der hverken har været personalemæssige eller økonomiske ressourcer til at tage nye store initiativer eller til at udnytte, ja knapt nok til at passe på den store gode arkivbygning efter fortjeneste. Der har således måttet spares kraftigt bl.a. på varmen og strømmen til friskluftanlægget, hvilket ikke har kunnet undgå at være til gene for såvel publikum som personale. Det er dog også i 1981 lykkedes at afholde en række møder og kurser på landsarkivet, hvoraf kan nævnes arkivar Lars Henningsens lokal- og slægtshistoriske kurser samt generalforsamlingen i Sammenlutningen af lokalhistoriske arkiver og samlinger i Sønderjylland (LASS). Årets omvisninger omfattede 269 personer mod 179 i 1980.

Den administrationsvendte side af Landsarkivets funktioner har, som naturligt er, lagt beslag på en væsentlig del af arkivets arbejdskraft, uden at dette dog er gået ud over publikumsbetjeningen. Blandt årets afleveringer er der særlig grund til at takke for den store delaflevering fra Schackenborg gods, som kom i hus i august 1981, omfattende bl.a. tingbøger, skifteprotokoller, skifte- og auktionssager samt jordebøger og fæsteprotokoller. Af andre store afleveringer kan nævnes Det sønderjyske Invalidenævns meget omfattende arkiv, der dog er belagt med strenge tilgængelighedsklausuler. Blandt de afleverede privatarkiver kan nævnes overbibliotekar Jakob Petersens arkiv samt dele af seminarieforstander dr. theol. Asger Nyholms og afdøde dr. phil. Gottlieb Japsens arkiver.

Af hensyn til statistikken skal følgende tal oplyses: fremgangen i besøgstal fortsatte, nemlig fra 2761 til 3067, hvorimod ekspeditionstallet p.g.a. selvbetjening i kopi-materialet faldt fra 20.211 til 19.470. Antallet af rettelser og tilføjelser i kirkebøger og personregistre steg fra 897 til 1030, og den nye navnelovs virkninger afventes med

Fru Vibeke Gribvad hilser på dronning Ingrid ved besøget på Landsarkivet den 4. december 1981. (Foto: Chr. Lind-Petersen, Historiske Samlinger for Sønderjylland).

spænding. Der blev i 1981 afleveret ialt 412 m arkivalier mod 462 m i 1980.

Sidst på året var landsarkivet ramme om en festlig begivenhed, idet Hendes Majestæt dronning Ingrid den 4. dec. 1981 efter eget ønske i forbindelse med uddelingen af de sønderjyske legater om eftermiddagen aflagde besøg på landsarkivet, hvor samlingerne, incl. tre særudstillinger, der var arrangeret om arkivets funktioner, om Gråsten og om kongebesøg i Sønderjylland, blev beset. Særlig interesse vakte landsarkivets bogbinderi og konserveringsværksted. Inden afskeden overrakte et lille specialfremstillet og indbundet hæfte til dronning Ingrid, der udtalte sin glæde over besøget og sin varme sympati for det historiske arbejde i Sønderjylland.

Den 28. april 1981 var det 50 år siden Kong Christian X underskrev loven om oprettelse af et landsarkiv for de sønderjyske landsdele, men først i 1933 blev den nye bygning taget i brug, således at arkivet kunne fungere på lige fod med de øvrige landsarkiver. Landsarkivets officielle jubilæum må derfor vente til 1983.

Hans H. Worsøe

Historiske Samlinger for Sønderjylland, 1981

Ved et styrelsesmøde den 25. august 1981 valgtes professor, dr. phil. Troels Fink til formand og H. H. Worsøe indtrådte i styrelsen ved sin tiltrædelse som landsarkivar den 1. september 1981. Fhv. landsarkivar Peter Kr. Iversen fortsætter som samlingernes daglige leder og træffes daglig kl. 9-12 eller efter aftale.

Til billedsamlingen er der også i 1981 modtaget mange gode gaver. I alt er der

modtaget 1298 fotos eller postkort og 8 albums, hvori der desværre er mange uidentificerede familie billeder. Blandt de mange givere skal især nævnes fru A. M. Vyff, Vonsild, som har afleveret billeder fra pastor M. Mørk Hansens tid, lærer Karl Lund, Simmersted, skatterådsformand Svend Lyck, Åbenrå og læge Chr. Rud, Vejle. Endvidere er der modtaget ca. 1500 negativer, deraf størsteparten fra lensgreve Hans Schack, Schackenborg, omfattende fotografiske plader fra omkring 1900, som hidrører fra hans farfar, der var en dygtig amatør fotograf, og en del andre negativer fra omkring 1920, som er taget af en af lensgrevens fastre. Fra arkitekt Aksel Skov, Rømø, er der modtaget 116 stk. negativer med i hovedsagen Rømø-motiver samt 121 stk. diapositiver. Endvidere er købt en lille 8 mm film om tyskernes indmarch i Åbenrå 9. april 1940. Udlån af billeder og fremstilling af billedkopier har omfattet 178 stk., hvortil kommer udlån af to æsker lysbilleder. Herudover har mange interesserede benyttet seddelregisteret over billedsamlingen og set på billeder, uden at det har givet anledning til udlån eller affotografering. Historiske Samlinger har medvirket ved en udstilling i landsarkivets foredragssal i forbindelse med dronning Ingrid's besøg på landsarkivet d. 4. december. Der vistes her billeder af kongefamiliens besøg i Sønderjylland 1920-70. Ordningen og registreringen af billederne er udført af fruene Vibeke Gribsvad og Birthe Wive. Fru Gribsvad har ved årets udgang måttet melde fra på grund af alder, og ved en lille sammenkomst i landsarkivets frokoststue d. 15. december takkede formanden, professor Fink hende for 15 års godt samarbejde og overrakte hende en afskedsgave. Også formanden for Åbenrå byhistoriske Forening, hvis billedarkiv indgår i Historiske Samlinger, amtsligningsrådsformand Svend Lyck, arkivar Jørgen Witte og fhv. landsarkivar Peter Kr. Iversen takkede for de mange års fortrinlige indsats.

Der har fortsat sammen med Haderslev Museum og Sammenslutningen af lokalhistoriske Samlingers Sønderjyllands kreds været arbejdet med planen om mikrofotografering af fotografiske pladesamlinger, men en ansøgning til Sønderjyllands amtskommune om støtte til dette pionerarbejde kan først ventes imødekommet i finansåret 1982.

Såfremt man i de mange nyoprettede sognehistoriske samlinger måtte være interesseret deri, vil Historiske Samlinger gerne give en hjælpende hånd ved lokale arrangementer af udstillinger.

Til båndsamlingen er der indkøbt 100 arkivbånd til overspilning af ikke arkivbestandige kassettebånd, og til denne overspilning er anskaffet en kassettebåndoptager. Der er modtaget eller lånt et betydeligt antal kassettebånd med erindringsstof til overspilning på arkivbånd.

Samarbejdet med Sanghistorisk Arkiv ved Århus Universitet og Institut for Grænseregionsforskning om udnyttelsen af Karl Clausen-båndene er fortsat, og der er ved møder henholdsvis 25. marts og 9. juli med de to institutioner truffet aftaler om samarbejdet og benyttelsen af båndene, som i henhold til aftale med Danmarks Radio ikke er almindeligt tilgængelige. Til registreringsarbejdet, der udføres ved Sanghistorisk Arkiv af stud. mag. Thomas Pedersen under tilsyn af universitetslektor Kirsten Sass Bak, har Historiske Samlinger ydet et tilskud på 20.000 kr., medens Sanghistorisk Arkiv skaffer 25.000 kr. Dette registreringsarbejde forventes afsluttet 1982. Samtidig med registreringen sker en overspilning af båndene, således at disse nu findes i to eksemplarer, det ene i Århus, det andet i Historiske Samlinger.

Arbejdet med den sønderjyske lokalbibliografi har næsten været stillet i bero, idet

man har villet afvente, om det skulle være muligt at få arbejdet udført som beskæftigelsesforanstaltning. I øvrigt har forhandlinger med amtets U-K-udvalg måttet udskydes til efter amtsrådsvalget.

Peter Kr. Iversen

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1981

1981 har været et travlt arbejdsår med en række synlige resultater.

Torsdag den 3. december 81 udkom Carsten R. Mogensens værk »Dansk i hagekorsets skygge. Det tredie rige og det danske mindretal i Sydslesvig 1933–1939« (374+66 sider). Denne detaljemættede fremstilling, der bygger på den licentiat-afhandling, som Carsten Mogensen udarbejdede, mens han var stipendiat ved Studieafdelingen i 1973–76, giver et rigt nuanceret billede af det danske mindretals permanente tovrækkeri med de forskellige partiinstanser og myndigheder om stort og småt. – Studieafdelingen skylder Statens Humanistiske Forskningsråd tak for et tilskud på 15.000 kr. til denne udgivelse.

Ligeledes den 3. december udkom Johann Runges bog om »Sønderjyden Christian Paulsen. Et slesvigsk levnedsløb« (350 sider). Med denne biografi markerede Studieafdelingen 150-året for udgivelsen af Chr. Paulsens skrift »Ueber Volksthümlichkeit und Staatsrecht des Herzogthums Schleswig« (januar 1832), som ikke alene var Paulsens slesvigsk-danske svar på U. J. Lornsens slesvigholstenske udfordring, men også optakten til forsvaret for de danske sønderjyders kulturelle og politiske ligestilling med de tyske slesvigere. – Studieafdelingen takker Sydslesvigsk Kultursamfund for et tilskud på 10.000 kr. til denne udgivelse.

Ole Ventegodt, der tiltrådte sit stipendium den 1. oktober 1980, har gennemarbejdet væsentlige kildegrupper til sit forskningsemne »Flensborgs handel og skibsfart i den florissante periode (1750–1807)« såsom toldregnskaber og skibslistor for hele perioden, kommercekollegiets reversprotokoller, partrederiregnskaber fra Flensborg m.m. Han har nu katalogiseret godt 1.000 skibe samt deres skippere og redere; han har skaffet sig overblik over skibenes anvendelse og fartområder og dermed lagt et betydeligt grundlag for den kommende tekstformulering.

Hidtil har han offentliggjort to artikler: »Flensborgs handelsflåde 1750–1800« (i Flensborg Avis, 5. maj 81) og »Glimt af Flensborgs handel og søfart i det 12.–13. århundrede« (i SØM 1981, s. 107–113). Der kan i nær fremtid ventes en afhandling om et par flensborgske partrederier.

Den 1. februar 1982 tiltrådte Ole Ventegodt stilling som inspektør ved Orlogsmuseet i København.

Den 1. juli 81 blev lærer Nils Vollertsen stipendiat ved Studieafdelingen. Han vil skrive en afhandling om »Striden om fiskerirettighederne på Slien 1480–1935«. Hidtil har han arbejdet med kildematerialer fra byarkivet i Slesvig. Materialet dækker perioden 1868–1935. Det fremgår af disse kilder, at småfiskernes strid om Sli-silden fra at have været vendt mod adel og kirke efterhånden vender sig mod staten – og fiskerne begynder at strides indbyrdes. Især er det påfaldende, at stridighederne, i takt med den stigende demokratiseringsproces i vort århundrede, tager fart lige før Første Verdenskrig og når et højdepunkt efter krigen.

Også i år har danske, men især tyske historiestuderende søgt og fået vejledning under deres arbejde med sydslesvigiske emner, og de har samtidig trukket på

Studieafdelingens gode muligheder for adgang til information gennem Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Vedrørende en af sidste års udgivelser – Jane Bossens og Helge Krempins »Granit i Angel. Romansk stenhuggerkunst i et sydslesvigsk landskab« – skal det meddeles, at studieafdelingen efter bogens udgivelse fra Kong Frederik den 9.s og Dronning Ingrid's Fond modtog 15.000 kr. til støtte for samme.

»Granit i Angel«, som var mellem 264 bøger, der var indsendt til Komiteen for godt bogarbejde, blev en af de 19 bøger, der fik prædikaten »Godt bogarbejde« 1980.

Johann Runge

Institut for Grænseregionsforskning, 1981

I 1981 kunne Instituttet fejre sin 5-års fødselsdag. Dagen blev markeret i stilhed – til gengæld kunne såvel bestyrelse som personale se tilbage på fem travle år med en stadig stigende aktivitet og udvidet kontakt med befolkningen i Sønderjylland.

1981 har i denne henseende ikke været nogen undtagelse. Takket være tilskud udefra har det været muligt ikke kun at fastholde, men også øge forskningsaktiviteten på instituttet. Det er specielt projekterne om uddannelsesforhold i Syd- og Sønderjylland og om grænseregionens økonomiske struktur, der er blevet bevillingsmæssigt og personalemæssigt styrket, og som har mødt betydelig interesse hos såvel offentlige myndigheder som private. Instituttet har imidlertid også fortsat projekterne om grænsehandel og pendling over den dansk-tyske landegrænse, samt sat nye humanistiske projekter igang om de sproglige forhold i grænseegnen, folkesange i Sønderjylland og det tyske mindretals historie.

I 1981 udsendte instituttet 4 bøger om egnsudvikling, kommunalt selvstyre og uddannelsesforhold i grænseregionen samt om Hærvejen i Sønderjylland. Hertil kom 2 arbejdsrapporter om grænsehandel og arbejdsløsheds- og beskæftigelsesudvikling i grænselandet. For at fremme formidlingen af forskningsresultater begyndte instituttet også i 1981 at udgive et nyt tidsskrift med navnet »PLUK fra forskning i Sønderjylland«. Som det fremgår af navnet, står spalterne her også åbne for andre forsknings- og uddannelsesinstitutioner samt privatpersoner.

Den øgede aktivitet har i 1981 gjort det nødvendigt for instituttet at finde nye lokaler uden for Folkehjem. På CF-gården er der lejet flere kontorer, og på Kalvø har instituttet lejet en del af hovedbygningen af Rødekro Kommune. Hovedbygningen på Kalvø huser medarbejderne på sangprojektet samt en del af uddannelsesprojektet, og benyttes også til mindre konferencer og seminarer.

Som følge af amtsrådsvalget i 1981 trådte amtsborgmester Erik Jessen og viceamtsborgmestrene Peter Gorrson og Helga Hørlück ved årets udgang ud af instituttets bestyrelse. Det er derfor på sin plads her at overbringe dem en varm tak for den store støtte, de i årenes løb har ydet instituttet og den aldrig svigtende interesse, som de har viet vort arbejde.

Den nye bestyrelse består pr. 1. januar 1982 af følgende medlemmer og suppleanter: Rigsarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl; kontorchef Niels Hammer-Jespersen; professor, dr. polit. Svend Aage Hansen; viceamtsborgmester A. Dycke Hoff; amtsborgmester Kr. Philipsen; amtsrådsmedlem Knud Tejlgård Jensen; ekspeditionssekretær Jørgen Knudsen, amtsrådsmedlem Hans Schmidt; professor, dr. phil. K. Rahbek Schmidt; professor, dr. polit. Anders Ølgård.

Henrik Becker-Christensen

Museer

Haderslev Museum

Ligesom forrige år har museets undersøgelsesaktivitet i 1981 været stærkt præget af udgravninger med tilknytning til anlægget af naturgasrørene. Ialt er der i forbindelse hermed foretaget tyve større eller mindre udgravninger, der på én nær alle ligger på det regionale fordelingsnet.

Blandt undersøgelserne skal især fremhæves tre bopladser fra 300–400-tallet efter Kristi fødsel: Ved Lundsbæk i Vojens kommune, ved Terkelsbøl, Tinglev kommune og ved Skodsbøl i Broager kommune. Alle giver et godt supplement til vor viden om bebyggelsen i denne periode. En anden lokalitet, der må tiltrække sig opmærksomhed, er en vikingetidsbebyggelse ved Vojensgård. Med en beliggenhed nogle hundrede meter nord for landsbyen Vojens, der blev nedlagt i slutningen af 1500-tallet, er der meget, der tyder på, vi her står overfor sporene af det allerældste Vojens. Selvom »naturgasudgravningerne« har lagt beslag på størstedelen af museets undersøgelseskapacitet, har der dog også været tid til at tage sig af andre opgaver. Blandt disse må især fremhæves prøveudgravningen på en lokalitet ved Jels, hvor det for første gang i Danmark er lykkedes at finde spor af den 13.000 år gamle »Hamborgkultur«, der ved afslutningen af den sidste istid eksisterede i det nordvesteuropæiske lavland. Der knytter sig store forventninger til de fortsatte undersøgelser på denne plads.

Museets konserveringsafdeling har i 1981 kunnet glæde sig over to store nyanskaffelser. I kraft af en bevilling fra Statens Museumsnævn har der kunnet indkøbes en specielt bygget glødeovn til behandling af visse typer jordfundet jern. Endvidere har afdelingen fra Tønder sygehus overtaget et brugt røntgenanlæg. Røntgenfotografering er en stor hjælp i det daglige konserveringsarbejde. Fotografiet vil f.eks. kunne afsløre, hvad der gemmer sig i de mere eller mindre uformelige rustklumper, der ofte kommer hjem fra udgravningerne, således at det efterfølgende afrensingsarbejde bliver både sikrere og lettere.

Museet har i 1981 kunnet notere en glædelig fremgang i besøgstallet fra omkring 23.000 til omkring 29.000. En af forklaringerne er naturligvis særudstillingerne, men det er desuden indtrykket, at det nye museum og vognudstillingen i Ridehuset gradvis er ved at finde en plads i både det lokale publikums og turisternes bevidsthed.

Der har i årets løb været afholdt ialt 9 særudstillinger. Blandt disse skal især fremhæves den medicinsk-historiske udstilling »Det farlige liv«, og »Danmarks-historien på naturgassens vej« om indførelsen af naturgas og museets aktiviteter i forbindelse hermed samt »Kunstnergaveudstillingen«. Sidstnævnte udstilling, der var arrangeret i samarbejde med Sønderjyllands Kunstmuseum og Haderslev Kunstforening, viste et bredt udvalg af danske kunstneres gave til de fire nordslesvigske købstæder i forbindelse med genforeningen. Anledningen var 60-året for overdragelsen af samlingen, men det var samtidig hensigten at skabe en debat om samlingens fremtidige skæbne.

I museets permanente udstilling, der fortsat er under færdiggørelse, har arbejdet især været koncentreret om oldtidsafdelingen. Her er der bl.a. opført en rekonstruktion af et lille vikingetidshus, som i 1980 blev udgravet ved Uldal vest for Vojens, samt opbygget en »kunstig« gravhøj omkring museets store bronzalderegekiste fra Jels.

I forbindelse med museets udadrettede virksomhed må også nævnes det efter-

Niels Skovgaards smukke lille etiket var bomærke for den velbesøgte udstilling af »Kunstnergaven til Sønderjylland« (Haderslev Museum).

hånden traditionelle julemarked, efterårsferieaktiviteter for børn, forevisning af udgravninger, småudstillinger i sparekasser og banker og besvarelse af et meget stort antal faglige forespørgsler.

Endelig kan der nævnes, at museets personale i årets løb har holdt 21 foredrag rundt omkring i landsdelen samt udgivet flere mindre artikler. Museet har endvidere været stærkt involveret i det forberedende arbejde i forbindelse med publikationen »Die Funde der ältere Bronzezeit Dänemarks . . .«, der udgives af Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte i Slesvig i samarbejde med Nationalmuseet.

Også skolerne har i det forløbne år vist stor interesse for museets aktiviteter. Det kan bl.a. aflæses af en meget betydelig vækst i udlånet af museets undervisningsmateriale: genstandskasser, lysbilledserier, lydbånd, opgaveark m.v.

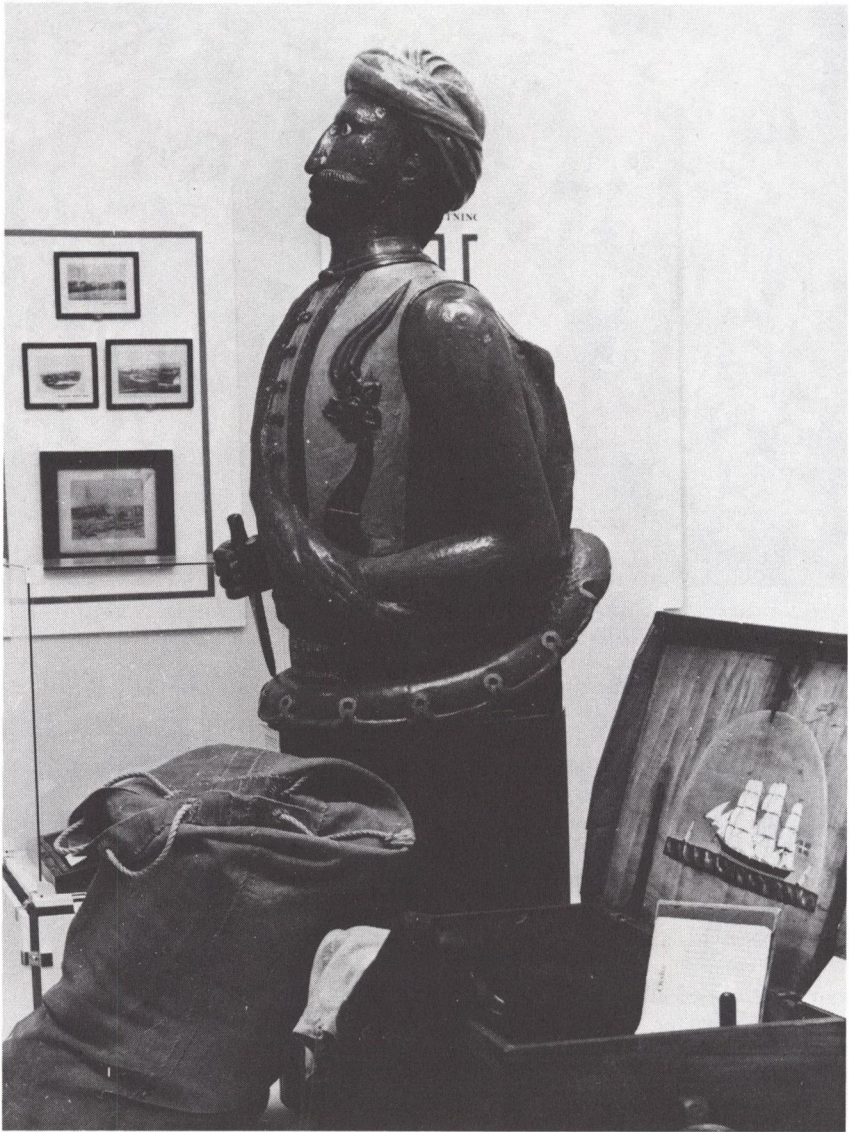
Sten Wulff Andersen

Aabenraa Museum

Nyheder i museets drift

Det er nok ikke ukendt, at Aabenraa Museum har været meget sparsommeligt drevet, og først i de sidste tre år er man begyndt at råde bod derpå ved gradvis at forøge museets midler. Med udgangen af 1981 er denne vækst foreløbig standset. Udvidelsen er blevet fordelt nogenlunde ligeligt på at istandsætte og forbedre bygningen og at forøge aktiviteterne.

I 1981 er der begyndt på maling af udstillingsrummene, idet 1. etage og kælderens

*Den eneste håndgribelige rest af de 35 sejlskibe, som Jørgen Bruhn havde del i, og som blev drivkraften i den sidste store epoke i Åbenrås søfart og skibsbyggeri, er galionsfiguren til klipperen *Calcutta*. Skibet blev bygget i 1852-53 på hans værft på Kallø og forliste allerede på jomfrurejsen. Under store omkostninger blev figuren, samt andre værdier, reddet, og den fik plads i hovedbygningen på Kallø. Da staten overtog ejendommen i 1974, skønnede den tidligere ejer Flemming Juncker, at figuren var bedst sikret på hans gods ved Mariager. Først med 200 års udstillingen for Jørgen Bruhn kom den tilbage til egnen, og Flemming Juncker har nu deponeret den varigt på Åbenrå Museum.*

har fået en hvid farve, der bedre fremhæver billeder og genstande. For at kunne sætte efterårets store særudstilling op blev et værksted og mørkekammer indrettet i kælderen. Det forudsatte igen, at det tidligere magasin blev flyttet ud i en magasinkælder, som museet lejer på Folkehjem. I forbindelse med afholdelse af en studiekreds blev museets ene oldsagsrum delvist tømt og indrettet til skolestue. Men denne forbedring har samtidig indskrænket det udstillingsareal, der i forvejen er utilstrækkeligt. Det er så meget mere betænkeligt som at pladsmangelen er med til at fastlåse den permanente udstilling og hindre at større nyheder kan optages. Når pladsproblemet, hvoraf udstillingsarealet kun er en af siderne, fremhæves, er det fordi museet netop i 1981 har måttet opgive nogle gamle flytteønsker om Brundlund Slot.

Ved siden af bygningsforbedringerne har væksten givet mulighed for en halvtidsansættelse af indretningsarkitekt Jan Fischer. Hans hovedopgave er den æstetiske tilrettelægning af udstillinger, både de mange skiftende og den faste.

Særudstillinger og anden formidling

1981 indledtes med en vandreudstilling fra Langelands Museum om søfolk og sejlskibe fra det sydfynske øhav 1900–1930. Selvom emnet ligger en smule fra den sønderjyske søfart, både i tid og rum, så fortalte udstillingen godt, både om de helt almene livsvilkår på sejlaskibene og om særpræget i den sydfynske småskibsfart. Det var lidt af en udfordring at få museets søfartsafdelings skævhed trukket skarpt op ved at se ikke bare kaptajners og styrmænds midler, men overvejende de menige søfolks oplevelse af sejliden.

Resten af vinteren, foråret og sommeren vist en række kunstudstillinger, hvoraf især en om færøsk nutidskunst trak et stort publikum. Noget af det samme gjaldt tre unge kunstnere, Ise Egger, Niels Prip Hansen og Jytte Fabian, der alle har tilknytning til landsdelen. I øvrigt kan nævnes Hertha Kåhs udstilling af mester Jakel dukker og pasteller, samt museets egen opsamling af indkøb fra de sidste 10 år. Værkerne er normalt uddeponerede, og mange havde ønsket at få et overblik over kunstsamlingen.

En af de nye aktiviteter, som museet tog op i 1981, var en studiekreds. Dens emne var middelalderkeramik og udgangspunktet det store fund fra »Cecilielyst« ved Hjelm Skov, der siden 1935 havde ligget gemt i museets forhave. Stud. mag. Bi Skaarup ledede kredsen på bedste vis, og det blev et meget morsomt arbejde, hvor man med baggrund i den grundlæggende iagttagelse af skårene, fik en indsigt i dansk middelalderhistorie. Samtidig fik museet ordnet fundet, og der blev givet et bidrag til den videnskabelige forskning om middelalderkeramik.

Langt den største indsats var dog museets efterårsudstilling om Jørgen Bruhn, der var Aabenraas matador igennem en generation i første halvdel af forrige århundrede. Vi fik gennemarbejdet den nok mest centrale historiske periode i museets skibsfartsafdeling, og derved er den næsten mytiske storreder blevet placeret som udtryk for et lokalt mønster. Næste led i arbejdet blev at fremstille supplerende skolemateriale. Vi fik lavet et teksthæfte, en kildesamling, samt nogle spørgsmål, som gjorde, at stoffet blev udnyttet af stort set alle kommunens skoler.

Undersøgelser og indsamling

Undersøgelsesarbejdet har været koncentreret om forarbejdet til Jørgen Bruhn-udstillingen og om en landsbyregistrering. Den sidste undersøgelse blev lavet til en bevarende lokalplan for Stubbæk, og den rummer både iagttagelser af bygninger,

arkivundersøgelser og interviews. Den blev til dels foretaget for Aabenraa Byhistoriske forening, og et af hovedformålene har været at tilføre kommunens bevaringsarbejde en etnologisk synsvinkel. Hovedtrækkene i landsbyens nuværende form er ført tilbage til dels tiden op imod udskiftningen i 1776 og dels tiden omkring 1870–80, hvor landsbyen som led i industrialismens specialisering blev et lille center med bl.a. mejeri og håndværksvirksomheder. Dette sidste afspejles i meget omfattende bygningsændringer, der skulle give husene et moderne præg af by. Hovedparten af undersøgelsen er udført af stud. mag. Lilly Wiberg, og på samme måde er det især stud. mag. Ole Mørkegaard, der har stået for arbejdet med søfarten og Jørgen Bruhn.

Her bragte undersøgelsesfasen meget nyt stof til veje, hvor ikke mindst efterkommere af den store slægt har hjulpet på enestående vis. I en slesvig-holstensk kultursammenhæng bør de meget trofaste slægtninge i Hamborg, Frankfurt og Flensborg fremhæves. De kommer jævnlige til museet med gaver eller oplysninger, der hører til Aabenraas søfartshistorie. Både de, efterkommere i Aabenraa, på Løjt og spredt over det øvrige land har udlånt hidtil ukendte regnskabsbøger, skibsjournaler, dagbøger og ladet redermiljøets repræsentative genstande som spisestel, spejle og lidt sølvtøj affotografere.

Gaver og erhvervelser

I årets løb har museet modtaget en række gaver, som afspejler vidt forskellige sider af daglivet for 80–100 år siden. Nogle af gaverne som lærer Staves akvarel af husvildebarakkerne ved Farverismøllevej eller en promenadevogn er dog betydeligt yngre, mens nogle få som et dejtrug af en udhulet egestamme eller noget rebslagerværktøj går 150 år tilbage. Det er umuligt at nævne alt, men museet er dog særligt taknemmeligt, når gaverne samles til at beskrive en helhed, f.eks. om en person og hans arbejde. Derfor skal den meget store gave, som museet modtog fra dødsboet efter styrmand Calender fremhæves. Den fortæller især om hans og slægtens søfart, og den omfatter bl.a. søkort, sejlmagerværktøj, et skibsportræt, et fotoalbum fra Østen, familieportrætter og ældre værktøj. Endelig kan et meget interessant tilskud til museets Jomfru Fanny-samling nævnes. En københavnsk dame var under sin private indsamling af gamle broderier stødt på et lommetørklæde med Fannys navnetræk, som hun generøst lod gå videre til museet. Ligesom de andre kendte stykker fra Fannys hånd er det meget fint broderet, men som det eneste bærer det en nitakket åben krone over navnet.

I 1981 er der gjort en række kunstindkøb. Billederne er alle lavet af unge, danske malere, hvoraf flere har tilknytning til landsdelen. Det drejer sig om følgende, Niels Prip Hansen: Strandscene, Bardur Jakupsson, Bjarke Regn Svendsen: Grus, Ole Bjørn Petersen: Opstilling II, Jørn Særker Sørensen: Gruppebillede, familien på landet.

Birgitte Kragh Rasmussen

Museet på Sønderborg slot

Alle vil gerne fremhæve, når der sættes rekord. Museet på Sønderborg kunne i 1981 glæde sig over et rekordbesøg. For første gang i museets historie passerede gæst nr. 100.000 billetsalget og ialt nåede besøgstallet lige over 111.000 gæster. En balance

omkring 85.000 er i de to sidste år afløst af en klar stigning. Dette kan have mange årsager: Vejret, øgede permanente udstillinger, mange særudstillinger, talrige skoletilbud er nok nogle af dem.

Museets faste udstillinger ændredes kun lidt i 1981. Enkelte nye montrer kom til, flere afdelinger blev supplerede og – ikke mindst takket være et yderst velkomment tilskud fra Krista og Viggo Petersens Fond – en række ophængninger og tekster blev udvidede og forbedrede.

En del af fondsbeløbet blev anvendt til nye montrer til særudstillinger. Museet har derved fået et meget flexibelt system, der kan placeres overalt i museet. Det muliggjorde, at museet i 1981 havde sit største antal særudstillinger, og at det var muligt at have særudstillinger forskellige steder i museet på een gang.

Den både i omfang og besøgstal største særudstilling var arrangeret af Selskabet til Håndarbejdets Fremme i anledning af 25-året for oprettelsen af Selskabets sønderjyske afdeling. Ca. 33.900 gæster så den fornemme udstilling, hvor hovedvægten var lagt på broderier fra de forløbne 25 år og på de nyeste modeller i broderi og strik.

Blandt forårets udstillinger kan nævnes en lille, men interessant udstilling »Sønderborg under svenskekrigene 1658–60«, bygget op omkring et polsk maleri, der forestillede polakernes erobring af Als. Det var fremskaffet af Danmarks ambassadør i Warschawa, H. Biering, der havde set det i Polens nationalmuseum og fået tilladelse til, at det blev udlånt til Sønderborg. To andre forårsudstillinger var den meget smukke »Bernt Notkes altertavle i Aarhus og dens restaurering« og publikums-magneten, den meget charmerende »Jens Niensens bondegård«.

Efteråret indledtes med »Den sønderjyske Kunstnergave«, hvor mere end 100 kunstværker, skænkede til Sønderjylland ved Genforeningen, var samlede fra alle fire købstadsmuseer. Desuden arrangeredes en kunsthåndværkerudstilling og en lille brodstilling i anledning af indvielsen af den nye Allsund-bro. To meget spændende udstillinger var en retrospektiv udstilling af maleren Viggo Kragh-Hansens arbejder og en Christiern II-udstilling i 500-året for hans fødsel. Viggo Kragh-Hansen udstillingen, hvortil der var udarbejdet et smukt katalog, blev vist i Gobelinsalen og i Riddersalen, og den blev også en publikumssucces trods det sene tidspunkt på året. Christiern II-udstillingen var opbygget næsten udelukkende af lånt materiale fra en række museer og fra Rigsarkivet, der her for første gang var samlet og suppleret med en række plancher.

Ofte resulterer særudstillinger og det øgede besøg i nye gaver til museet, og det var også tilfældet i 1981, hvor flere gæster medbragte ting, som museet var interesseret i. Desuden overtog museet i forbindelse med brodstillingen nogle værdifulde tegninger fra tidligere brobyggeri fra Sønderborg kommune. Af de øvrige gaver kom de fleste nok i forbindelse med Håndarbejdets Fremmes store sommerudstilling og bestod af tekstiler, især dragtdele, vævninger, duge, lagener, viskestykker og broderier. Også billedsamlingen har haft en stor tilvækst, især af ældre fotos, men også en samling på ca. 100 dias fra 1920. Endelig er bl.a. modtaget forskelligt legetøj og flere uniformer og uniformsdele.

Et museum samler ikke blot gamle ting, men også oplysninger om disse. Som forberedelse til en udstilling om tegl og teglværker har museet i samarbejde med Institut for Folkemindevidenskab indsamlet oplysninger om Egersund-områdets teglværk-industri og besøgt mange, der har eller har haft tilknytning til egnens teglværker. Museet har desuden fortsat indsamlingen af gamle opskrifter og

oplysninger om kost-vaner, om gamle lege og legetøj og om skikke, knyttede til årets fester.

Som sædvanligt har en stor del af museets gæster – omkring 25.000 – været skole-elever. Museets faste omvisere har derfor været fuldt optaget, ofte med lidt for store hold, fordi det har været nødvendigt at tage flere klasser ad gangen for overhovedet at få dagens besøg afviklet.

Arbejdet med restaureringen af den nordøstre bastion i forborgsanlægget nåede et lille stykke videre, men desværre ikke så langt som ønskeligt, da årets bevilling var ganske lille. De undersøgelser, der finder sted i forbindelse med arbejderne, bragte imidlertid nye oplysninger om konstruktionen af den gamle vindebro, der har været ved siden af bastionen. Den viste meget stor lighed med en anden vindebro fra Hald ved Viborg, så stor, at man måske kan henhøre dem til samme konstruktør eller fæstningsingeniør. Fundene er skildret af arkitekt Johs. Hertz i en artikel i »Antikvariske Studier«, bd. 3. Det er tanken at søge murerarbejdet ved anlægget afsluttet i 1982.

J. Slettebo

Tønder Museum

Antydede forhåbninger om, at Tønder Museums haveanlæg og den dertil knyttede slotsrekonstruktion ville kunne bringes i orden – i beretningen om museet i forrige årbog – er ikke indfrieede. Det hele henligger i vanligt yndefuldt forfald. Ej heller har fortidsmindeforvaltningen ladet høre fra sig siden årbog 1981.

Derimod er på Tønder Museums foranledning gennemført en grundig restaurering af markmandshuset i Misthusum, som Skærbæk kommune velvilligt var medvirkende til. Det enkle stråtekkede rødstenshus i det smukke marsklandskab står som et værdigt monument for fortidige stormfloder og værnes smukt af den energiske lokalhistoriske forening i Skærbæk.

Det gode samarbejde med det levende møllemuseum i Højer holdes vedlige, og en række kister og skabe fra museets magasiner er placerede i Kiers gård, hvor de gør fyldest i det rette milieu.

En række udstillinger, arrangeret af Sønderjyllands Kunstmuseum, havde nære berøringsflader med det kulturhistoriske museum: Danske sølv-korpusarbejder i juni/august 1981, slovakiske billedkniplinger af den geniale Elena Holeczyova i august 1981 og kinesisk folkekunst aug./sept. 1981. Og som noget helt usædvanligt arrangerede museet i juli/september 1981 en udstilling af Tønder-kniplinger i Rauman-museet i Finland, hvor der stadig er en kniplingstradition. Museet har i juni/juli 1982 været initiativ til en af A/S Kjøbenhavns Handelsbank foranstaltet udstilling af østslaviske hovedvandsæg i Handelsbankens fornemme patricierhus i Vestergade, hvorved et materiale er bragt for dagens lys til publicering i museets næste årspublikation.

Sønderjyllands-bindet af Chr. A. Bøjes Danske Guld- og Sølvmedemærker udkom i marts 1982, og Historisk Samfund for Sønderjylland påtænker udgivet en illustreret specialudgave af dette værk, som Tønder museums billedsamling er forudsætningen for.

Tønder museums sølvsamling er nu nået frem til nr. 1000 og hævder sig således suverænt som Danmarks største lokal-sølv-samling. Nr. 1000 er en 18 cm høj

Lucas Janzoon Waghenaaer: *Beskrivelse af vestkysten af Jylland, Holsten og Eiderland m.m.* Leiden 1602. 19×55 cm. Erhvervet med tilskud fra Rislum-Fondet 1982.

balusterformet strøbøsse af Tønder-guldsmeden Wilhelm Tim, mester i byen 1733–1740, hvorefter han flyttede til Tinnum på Sild. Af andre større sølvanskaffelser kan nævnes en empire-tekande af Paul Hansen.

Museets samling af topografiske arbejder er forøget med Lucas Janzoon Waghenaaers enormt sjældne *Beschrijvinghe van de Westcusten van Iuthlant, Holsten, Eyderlandt etc.*, trykt i Leiden 1602. Det lille kort, 19×55 cm, er museets hidtil dyreste nyerhvervelse, kun muligt takket være tilsagn om tilskud fra Rislum-Fonden. Det er formentlig det eneste eksisterende eksemplar i jysk museumseje, og det har for os den særlige interesse, at det er tegnet før stormfloden 1634 og klart afskriver Meiers fantasifulde rekonstruktion af området før stormfloden, idet både Rømø, Sild, Føhr og Amrom er vist som *øer*.

Fra den sønderjysk engagerede frk. Helga Hansen på Frederiksberg har museet fået – testamentarisk – en smuk samling engelsk stengods fra Vester Gammelby og et spændende dobbeltportræt af Carl Ludvig Jessen 1855.

Det skal endelig anføres, at museet har bekostet en fotokopiering af de værdifulde brandtaxationsprotokoller fra Tønder 1744–1854.

Museets mangeårige formand, lærer Edgar Andersen, som var det en særdeles værdifuld støtte, er efter sin udtræden af amtsrådet afløst af fru Bente Tietzje, Guderup ved Nordborg.

Sig. Schoubye

Sønderjyllands Kunstmuseum

Kunstmuseets konsulent, mag. art. Lise Funder, måtte på grund af sin beskæftigelse på Ny Carlsberg Glyptoteket opgive sin virksomhed her allerede pr. 1. juli 1981. Vi var meget glade for fru Funders assistance og medvirken, som var til megen inspiration og nytte for kunstmuseets arbejde.

Kunstmuseets faglige udvalg omfatter nu lektor H. Aarup, Sønderborg, arkitekt Ester Kappelgaard, Løgumkloster, rektor Jessen Bruun, Haderslev, og ungdomsskoleinspektør Preben Rasmussen, Tønder, som sammen med museumslederen og museumsprædagogen varetager den daglige drift af huset.

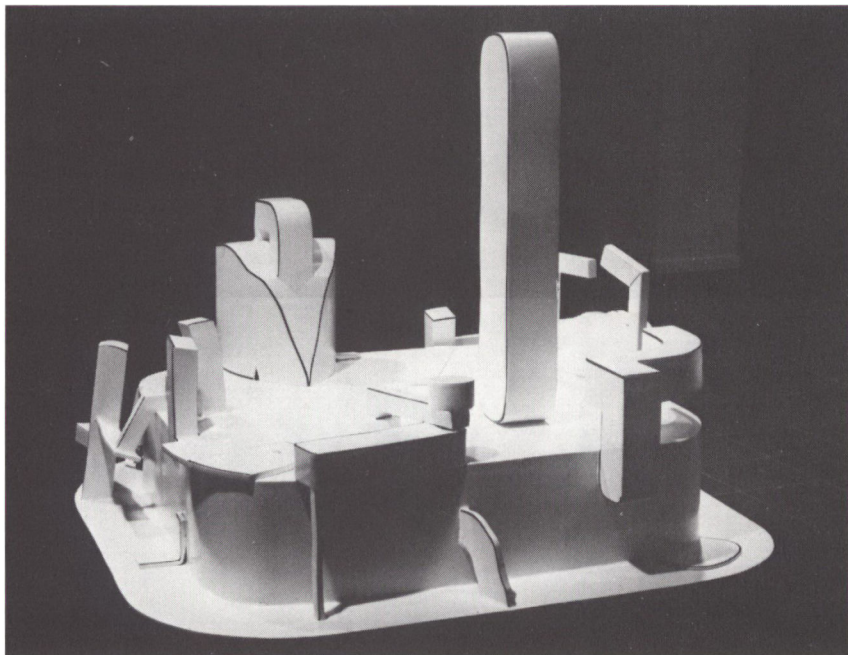

Fra udstillingen af portugisiske fliser juli/august 1982.

Efter sidste amtsrådsvalg skete kun få ændringer i bestyrelsens sammensætning, og amtets viceborgmester Dycke Hoff er fremdeles museets formand. Udstillingsvirksomheden har 1981/82 været meget intens. Der har været afholdt 16 udstillinger, hvoraf skal nævnes august–september udstillingen som var en retrospektiv udstilling med landsdelens populære Corner-maler, Viggo Kragh-Hansen, november-udstillingen med den dygtige plakatkunstner Michael Witte, som til formålet havde fremstillet en vittig plakat med Tønders mislykkede rådhus som tema, februar/marts-udstillingen Neue Sachlichkeit fra Det tyske Kulturinstitut i København, som museet har et fortræffeligt samarbejde med, samt den eksklusive maj/juni-udstilling med moderne glasmaleri-kunst fra firmaet Lauritz Frese i København, tilvejebragt i samarbejde med arkitekt Dahlmann-Olsen fra Nicolai Kirke i København, hvor museet også har de bedste relationer, og hvor Lise Funder var den praktiske tilrettelægger og organisator. Endelig skal nævnes den meget fornemme udstilling af portugisiske fliser, hvor vi havde nær kontakt med den portugisiske ambassadør i Danmark, der med stor ildhu formidlede denne eksklusive præsentation af sit hjemlands store kunstneriske indsats.

Betydelige arbejder er kommet til museets samlinger. Med tilskud fra Ny Carlsbergfondet Egon Fischers »Svævende skulptur« fra 1980 og med tilskud fra Augustinusfondet Jørgen Haugen Sørensens »Alle de knaldede ruder« fra 1978, to meget centrale erhvervelser. Museets samling af Vilhelm Bjerke Petersen er udvidet med to oliemalerier, og hertil kommer så 38 grafiske arbejder af Wilhelm Freddie.

Der er udgivet kataloger til Kragh-Hansen – og til Walter Kahl-udstillingen.

Egon Fischer: Svævende skulptur med hvid maskine. 1980. Bemalet jern. 138×132 cm, H. 123 cm.

Museumspædagogen har haft en foredragsrække om modernismen i dansk kunst, og musikforeningen har arrangeret to koncerter i museets lokaler, foruden at lektor Ib Kromann i forbindelse med udstillingsåbninger har spillet for vore stamgæster.

Salen for moderne kunst er ombygget, annekset istandsat, og et nyt magasin for museets ikke udstillede kunstværker er indrettet. Og endelig er nu hele museets samling af malerier og skulpturer fotograferet på farvedias.

Der har af museumspædagogen været afholdt særarrangementer for børn og unge med deltagelse af ca. 1800 elever. I relation til museets permanente samling er afholdt foredrag og omvisninger for forskellige grupper fra højskoler, kunstforeninger etc., således at i alt henved 4000 personer har deltaget i museumspædagogens informationer.

Det samlede besøgstal for kunstmuseet og Tønder museum var i kalenderåret 1981 34.000.

Sig. Schoubye

Midtsønderjyllands Museum

I perioden april–august foretog museet den hidtil vanskeligste hvaludgravning i Gram teglværksgrav. Vejret var gennemgående dårligt, og hvalen lå i det laveste niveau af lergraven, hvilket betød, at regnvandet fra en meget stor del af området samledes i udgravningen, med hyppige oversvømmelser til følge.

»Børneparkering« på museet.

Resultatet af anstrengelserne var imidlertid godt, for det viste sig, at bardehvalen vi fik op, var den endnu mest fuldkomne fra Gramleret, og vi planlægger at kunne udstille fundet til april 1983.

Optagningen af det skumindpakkede skelet var et kapitel for sig. Hidtil har vi til dette arbejde fået velvillig assistance af Gram Gods, via gravemester Gunnar Bach samt togfører Kaj Sørensen, men dette kunne denne gang ikke lade sig gøre på grund af skelettets placering midt i lergraven. Derfor forhørte vi os hos Maersk Air i Esbjerg, der foretog optagning med helikopter for en symbolsk pris.

Dette møde mellem den moderne teknologi og den æld-gamle hval samlede et stort antal mennesker i lergraven.

Yderligere tre mindre udgravninger er blevet foretaget i året, to i lergraven og en ved Vork nær Vejle.

Museet har fået en pæn tilgang af skeletter til den biologiske samling. En del er blevet foræret os fra Zoologisk Museum i København, mens museet selv har skelletteret en hvidnæsedelfin, der var strandet ved Blåvand, samt en lama, der blev trafikdræbt på motorvejen nær Åbenrå.

På den bevarelsesmæssige front har arbejdet koncentreret sig om konserveringen af to hvalskeletter fra henholdsvis 1979 og 1981.

I april 1981 stod museets »permanente« geologiske udstilling færdig. Vi skriver »permanent« i anførelsestegn, da vi allerede i 1983 vil have ændret den væsentligt. Dette skyldes, at vore samlinger fra Sønderjylland efterhånden er blevet af en sådan størrelse, at vi i udstillingen kan koncentrere os mere om denne del af landet. Det er

således planlagt, at hele museets loftsetage udelukkende skal rumme fund fra Gram teglværksgrav.

Hovedemner i den nuværende geologiske udstilling er: Generel geologisk del, Fossile dyr og planter, Olie, Den geologiske udvikling i Sønderjylland og Tertiærperioden.

Museet har i 1981 afholdt tre særudstillingsarrangementer, hvoraf to har været kunstudstillinger. Den første viste billeder fra Bodil Kaalunds udstilling: Øje og Hånd, mens den anden var en fælles grafisk udstilling af Elsa og Palle Nielsen. Den tredje udstilling: Padder, fortalte om disse dyrs overlevelsesmuligheder i Danmark.

Inden for det formidlingsmæssige område er museet under vejs med undervisningsmateriale til skolerne og med et hefte om Miocæntiden.

Museets faste personalestab er blevet udvidet med to personer i 1981, idet lærer Martin Abrahamsson er blevet ansat som museumspædagog og snedker Leif Pedersen er blevet ansat som museumshåndværker.

Desuden har ialt 6 langtidslidende og 2 civile værnepligtige været beskæftiget på museet.

Flemming Roth

Kunstmuseet Holmen

For Kunstmuseet Holmen blev 1981 det sidste år som museum alene for Olivia Holm-Møllers kunst. Året markeredes med en nyophængning af kunstnerens værker, foretaget af arkitekt Ester Kappelgaard. Endvidere udstillede keramikeren Marianne Permin og billedhuggeren Alice Buckhave i sæsonens løb.

I årets løb indgik museet i samråd med Olivia Holm-Møllers arvinger en samarbejdsaftale med Jens Niensens Museum i Holstebro, der ved årets udgang overtog samlingen mod årlige udlån til Holmen af udvalg af Olivia Holm-Møllers og Jens Niensens værker til særudstillinger.

For begge museer åbner aftalen nye perspektiver: i Holstebro kan man nu glædes over at se værker af to kunstnere, som arbejdede og rejste meget sammen, og museet kan arbejde videre på et bredere grundlag i bestræbelserne på at opnå statsanerkendelse. I Løgumkloster får vi nu en mulighed for ikke alene at præsentere Olivia Holm-Møller, men også at udvide udstillingsvirksomheden til at omfatte kulturhistoriske emner, især af lokal karakter. Dette ønske opfyldes i 1982 med en udstilling om egnens kniplingsindustri. Museets navn ændres samtidig til »Museet Holmen, Løgumkloster«.

I april 1981 åbnede Holmen en udstilling om cisterciensermunkenes historie i klostret i Løgum. Udstillingen blev lavet af elever fra Løgumkloster Højskoles kulturhistoriske værksted i samarbejde med museet og på initiativ af Løgumkloster Menighedsråd, der også har stillet klostretsalen til rådighed for udstillingen, foreløbig i en 4-årig periode. I 1981 besøgte udstillingen af over 20.000 gæster.

Museets forlag har i en årrække udgivet kulturhistoriske bøger. I 1981 udkom en engelsk guide til kirke og kloster samt 3. bind af Løgumkloster-Studier med artikler om klostrets og egnens historie.

Museets nyeste initiativ, oprettelsen af et Arkiv for Sakral Kunst, begyndte at tage form i 1981. Fra Københavns Kirkefond modtog museet en samling modeller af kirkebygninger og kirkeprojekter fra vort århundrede. Det er meningen, at disse skal

Et glimt fra museets klosterudstilling i klostersalen, april 1981.

suppleres med tegninger, skitser og modeller af såvel bygninger som inventar og liturgisk udstyr til belysning af især nyere tideres kirkelige miljø i Norden.

Birgitte Wistoft

Lokalhistoriske foreninger, samlinger og arkiver

Lass: Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland

Hovedopgaven for LASS i 1981/82 har været fotokopieringskampagnen. I marts-maj 1982 har 20 lokalhistoriske arkiver fået kopieret ialt 37.768 stk. kopier af kirkebøger, folketællinger og andet arkivmateriale fra Landsarkivets samlinger.

LASS lejede fotokopieringsmaskine og ansatte kontorassistent, mens Landsarkivet stillede lokale til rådighed. Der er utvivlsomt et stort behov for, at vigtige arkivalier som kirkebøger, folketællinger m.v. er til rådighed i de enkelte lokalhistoriske arkiver, og styrelsen regner med, at en ny fotokopieringskampagne kan løbe af stabelen i 1. halvår af 1983.

Niels H. Kragh Nielsen

Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler på Jacob Michelsens gård i Kolstrup

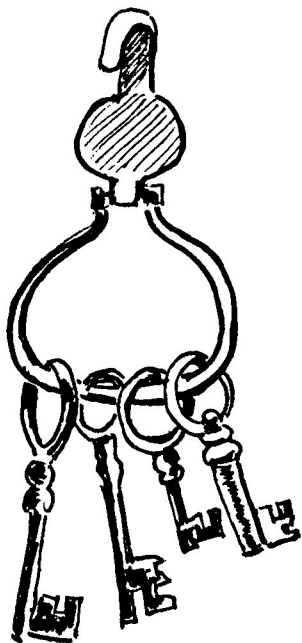
På styrelsesmødet d. 12. november 1981 kunne det meddeles, at registreringen af samlingens tekstiler var i god gænge, men at det må påregnes, at registreringsarbejdet vil vare endnu to år. I styrelsen afløste fhv. mejeribestyrer Jens Ravn-Jensen fhv. bankdirektør Børge Nielsen.

Årets udstilling havde temaet: »Da oldemor selv kærnedede smør og lavede oste«. Dens mange besøgende bidrog stærkt til årets samlede besøgstal på 700.

Atter i år er der tilgået samlingen mange gaver i form af tekstiler, seletøj, tækkeredskaber og husholdningsredskaber.

Samlingens daglige leder Anne-Helene Michelsen har ved et møde på Sankelmark Akademi holdt foredrag om samlingen for tyske museumsfolk.

Niels Chr. Michelsen

Nøglering fra Frøslev.

Historisk forening for Vis herred, Bov Museum

I 1981 var Bov Museum et af de steder, som kunne besøges på den historiske søndag, som Historisk Samfund for Sønderjylland havde arrangeret. Mange benyttede

lejligheden til at se museet. Vi var glade ved at kunne medvirke i dette arrangement.

Museet lider stærkt under pladsmangel, da man stadig kun råder over halvdelen af hovedbygningen og udhusene. Forhåbentlig vil der snart kunne skaffes bedre plads. Ikke mindst er det svært at få plads til særudstillinger. I sommeren 1982 har Haderslev museum lovet at opstille en særudstilling af oldtidsfund fra Bov-egnen.

I årets løb har museet modtaget mange gaver, bl.a. mange fra afdøde dr. Lorenzens børn.

Den 10. juni 1981 var foreningens medlemmer på den årlige aftenudflugt, denne gang til Hedeby halvkredsvold. Her fortalte redaktør A. Herz, Slesvig, om de nyeste fund fra de tyske udgravninger. Bagefter så man Skardestenen og forskellige dele af Danevirke. Der var som sædvanligt mange deltagere.

I løbet af efteråret var der et møde på Frøslev kro, hvor organist Nis Johnsen, Kruså, fortalte om det gamle Bov sogn, bl.a. ud fra kirkekrøniken.

I februar måned var der møde på Holbøl landbohjem, hvor formanden for Historisk Samfund for Sønderjylland Poul Andersen, holdt foredrag om Ahlfelderterne på Gråsten slot. Begge foredrag var godt besøgte.

Den 21. april holdtes generalforsamling på Frøslev kro. Formanden mindedes fhv. skoleleder B. Krebs Lange, Bov, som i en årrække var et aktivt medlem af bestyrelsen. Foreningen har nu 260 medlemmer.

Foreningen har for 3. gang udsendt et årsskrift. Det er på 48 sider, og redigeret af lærer Chr. Sjøholm, assisteret af fhv. politiassistent C. Berkjær Christensen, og af nu afdøde B. Krebs Lange.

Emnerne er i år hentet fra forskellige steder i foreningens områder og handler bl.a. om et moselig, der blev fundet i 1797 i Undelev mose (v. Holbøl), om forsamlingshuset »Padborghus« og om en gravhøj i Bov.

H. H. Bang

Historisk forening for Gråsten by og egn

Foreningens sommerudflugt foregik med bus til Flensborgs gamle kirkegård. I kapellet fortalte professor Troels Fink dets og kirkegårdens historie og var derefter rundviser til kendte slægters gravsteder og til krigergravene. Fra kirkegården gik turen videre til Duborgskolen, hvor rektor Knud Fanø bød de ca. 50 deltagere velkommen i festsalen og levende fortalte om skolen fra dens oprettelse og til idag, hvor der undervises 1.000 elever. Efter en rundvisning gennem den smukke, imponerende skole sluttedes med aftenkaffe i skolens cafeteria.

Efterårsmødet havde samlet henvend 70 medlemmer, der hørte skoleleder Karl Andresen, Harreslev fortælle om tro og overtro. Og det fremgik af det fortalte, at overtro lever i bedste velgående, ja nogle steder tror man stadig på hekse. Karl Andresen er en glimrende fortæller, og hans foredrag, der påhørtes med stor interesse, affødte en livlig debat.

Foreningens årsskrift 1981 blev ved mødet uddelt til medlemmerne. Af artiklerne kan nævnes nogle erindringer af »Æ hjuler i Dalsgaard« omhandlende bl.a. optantforhold. En beskrivelse af udstykningen til husmandsbrug fra Fiskebæk, og om disse nybygges arbejdsomhed og nøjsomhed for 50 år siden, og endelig en beskrivelse af tilstandene i Adsbøl præstegård under krigen 1864. Årsskriftet slutter med en omtale af årets gang i kommunen.

Et vintermøde afholdtes i Rinkenæshus, hvor 90 var mødt frem, og aftenens foredragsholder var arkivar Henrik Becker-Christensen, der fortalte om Hærvejens forløb fra Immervad bro til Flensborg, og han viste tillige en række lysbilleder fra Hærvejens interessante steder.

Den 29. april holdtes generalforsamling. Først viste formanden en lang række lysbilleder. Billederne, der spændte over ca. 100 år, gav et tydeligt indtryk af den udvikling, byen og egnen har gennemgået.

Af formandens beretning fremgik det, at foreningen stadig vokser, så man nu har et medlemstal på 270. Efter generalforsamlingen var arrangeret en lille historisk quiz, der gik på viden om mindesten, bygninger og begivenheder i Adsbøl, Gråsten, Rinkenæs og Kværs. De fire deltagere blev alle belønnet med en præmie for deres indsats.

Poul Andersen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Amtskredsens arbejde

Haderslev amtskreds

Den 16. juni havde amtsudvalget indbudt til amtskredsens 25 års jubilæum. Da det var i den avsløse tid, savnede vi lidt presseomtale. Men bortset fra det fik vi en vellykket aften.

Der var først lejlighed til at se Byhistorisk Arkiv i Haderslev under ledelse af H. P. Drescher. Derefter samledes vi til kaffe på Motel Haderslev. Her holdt fhv. museumsinspektør Hans Neumann, Haderslev festtalen. Derudover blev der talt af amtskredsens tidligere formand Kresten Hansen, Skodborg, af Tønder kredsens formand N. S. Christensen, Ravsted og af Aksel Fredslund, Hygum.

Der var indløbet adskillige hilsener i dagens anledning, og sangbogen blev flittigt benyttet.

Den 9. januar var repræsentanter for de lokalhistoriske foreninger i Haderslev amt sammen med tillidsmænd fra Historisk Samfund indbudt til et orienterende møde i Vojens. Der var god tilslutning. Formanden Poul Andersen, Munkemølle redegjorde for Historisk Samfunds arbejde og tilbød hjælp og samarbejde med lokalkredsene.

Efter Poul Andersens indlæg var der en livlig drøftelse, der mandede ud i, at lignende møder skulle holdes fremover.

Den 10. februar var der foredrag i Haderslev Museums foredragssal. Cand. mag. Hans Bjørn fra Århus holdt for en lydhør forsamling et over to timer langt foredrag om Hertug Hans den Ældre. Der var mødt 125 mennesker. Da det var afstemningsdag, sang vi selvfølgelig til at begynde med »Det haver så nyeligen regnet«, og vi sluttede med »Du skønne land«.

Den 26. april holdt amtskredsens generalforsamling i Skrydstrup forsamlingshus med ret god tilslutning. Ingeniør Hilmer Madsen, Toftlund genvalgte til bestyrelsen, mens gårdejer Helge Holst, Terp valgtes i stedet for Arne Buhrkall, Øster Lindet, der ikke ønskede at fortsætte.

Efter generalforsamlingen tog cand. mag. Henrik Becker-Christensen i et lysbilledforedrag os med langs den sønderjyske hærvej.

S. R.

Åbenrå amtskreds

4. februar 1981 havde amtskredsen 25 års jubilæum, i hvilken anledning der blev arrangeret en foredragsaften 5. november 1981 på Folkehjem. Der blev fortalt om amtskredsens virke i de forgangne 25 år, og Poul Andersen, Munkemølle, holdt et interessant foredrag om Ahlefeldterne på Gråsten, den adelsslægt, der herskede fra Søgård og siden også Gråsten i omkring 300 år.

For at styrke samarbejdet de lokalhistoriske foreninger og Historisk Samfund imellem blev der 23. november 1981 på Folkehjem holdt et møde, hvor der deltog repræsentanter for alle otte lokalhistoriske foreninger i amtskredsen samt tillidsmænd. Der drøftedes under hvilke former et sådant samarbejde kunne ske, og der var positiv stemning for nærmere samarbejde. Man enedes om at afholde et årligt møde mellem foreningerne og Historisk Samfund på amtsplan.

I den forgangne periode har amtskredsen i samarbejde med lokale foreninger arrangeret to hjemstavnssaftener, og der er tre gange i Lundtoft kommune og een gang i Rødekro kommune blevet givet orientering om Historisk Samfunds virke.

I samarbejde med AOF afholdtes 20. januar 1982 foredrag på Brundlundskolen i Åbenrå. Højskolelærer Birgitte Wistoft talte over emnet: Cistercienserne i Løgum, ny og gammel viden om munkeordenen fra Citeaxu og klosteret i Løgumkloster.

1981 var det Åbenrå amtskreds' tur til at arrangere »Historisk Søndag«. Trods en noget våd eftermiddag den 28. juni mødte der ca. 125 op, deriblandt også besøgende fra Sydslesvig. Ved seks historisk interessante steder var der kyndige lokale folk til at orientere. Man kunne besigtige Bov museum og kirke, Frøslevlejren, hjulgraven ved Hjordkær, Løjt kirke og Åbenrå museum.

Ved generalforsamlingen 28. april 1982 på Folkehjem i Åbenrå, hvor 55 medlemmer mødte op, blev Senius Tiedemann, Stenhøj, Hovslund, genvalgt til kredsstyrelsen. Efter generalforsamlingen holdt kustode på Åbenrå museum, Margrethe Callesen, foredrag om den vidtberejste Løjt-kaptajn Eschel Krabbs erindringer fra 1800-tallet. Aftenen sluttede med, at Margrethe Callesen viste lysbilleder af gamle Åbenrå-skibe og deres skæbne. Margrethe Callesen fortalte kyndigt og interessant om Åbenrå-søfarten i gamle dage, et emne, som Margrethe Callesen har stor viden om og indsigt i.

I. A.

Sønderborg amtskreds

Den årlige generalforsamling holdtes den 16. juni i Lysabild Skole. Deltagerne mødte i kirken, hvor pastor Frandsen foreviste og fortalte om den interessante kirke. I skolen havde man lejlighed til at se den sognehistoriske samling, som også har fået stor betydning for skolens arbejde. På en meget interessant måde fortalte skoleinspektør Viggo Vandkær Thomsen om det sognehistoriske arbejde i Lysabild Sogn. I tilslutning hertil vistes Lysabild-filmen, der var optaget i anledning af 200-året for udskiftningen. Deltagerne fik mange gode impulser til historisk arbejde i deres hjemsgn.

På mødet drøftedes også oprettelsen af en slægtshistorisk forening for Sønderjylland. Det viste sig, at der var flere interesserede. Senere på sommeren blev der holdt en stiftende generalforsamling, hvor foreningen blev oprettet.

Ved generalforsamlingen ønskede Chr. Speggers, Miang, at trække sig tilbage fra

bestyrelsen efter mange års medlemskab af bestyrelsen. Han modtog formandens tak for sin gode indsats i foreningen og det nationale arbejde i det hele taget. Man vedtog at udvide bestyrelsen med et medlem. Nyvalgt blev fru Marie Simonsen, Miang, og fru Bodil Christensen, Asserballe.

Den 16. november holdtes på Sønderborghus møde med repræsentanter for de lokalhistoriske foreninger og arkiver. Mødet var godt besøgt, og der viste sig at være interesse for at afholde et sådant møde en gang om året. Formanden, Poul Andersen, indledte med i en tale at stille mulighederne for samarbejde mellem Historisk Samfund og de historiske lokalforeninger og arkiver til diskussion.

Sammen med Folkeuniversitetet holdtes der den 2. marts foredragsaften på Sønderborg Slot. Mødet havde samlet mange deltagere. Museumsinspektør ved Nationalmuseet C. L. Vebæk fortalte og viste lysbilleder om »Danefæ«. Deltagerne blev også delagtiggjort i de til de enkelte fund knyttede, ofte indviklede og spændende, historier.

A. R.

Tønder amtskreds

Aftenudflugten fandt sted mandag d. 25. maj. I samarbejde med lokalhistoriske sogneforeninger i Tønder kreds tilrettelagdes en aftentur efter indbydelse fra Hygum Hjemstavnforening. Udgangspunktet var Enderupskov gamle toldsted, og vi fulgte så »den gamle grænse« til Foldingbro. Turen sluttede i Hygum, hvor hjemstavnsgården med de righoldige samlinger blev beset. Afslutningen foregik i forsamlingshuset, hvor lokale historikere fortalte om egnen og deres virke i hjemstavnsforeningen. Der var stor tilslutning til turen, 80 deltagere fra det meste af det gamle Tønder amt. Trods et noget lunefuldt vejr var vi heldige, og der var enighed om, at vi havde haft en smuk og udbytterig tur.

Den 29. oktober indbød Tønder kredsen Historisk Samfund for Sønderjyllands tillidsmænd og bestyrelsesmedlemmer for de lokalhistoriske foreninger til et møde på hotel Løgumkloster til en drøftelse af et nærmere samarbejde hovedforeningen og de små lokale foreninger imellem. Formanden for Historisk Samfund, Poul Andersen indledte med et kort oplæg og pegede på de muligheder, han fandt relevante. Der kom fra forsamlingen mange gode indlæg om værdien af et nærmere samarbejde og også konkrete forslag, hvordan og på hvilke områder det var ønskeligt. Stemningen var absolut positiv. Desværre var ikke alle foreninger repræsenteret ved mødet. Et referat af mødet, indeholdende konkrete forslag til samarbejde, er senere tilgået samtlige foreninger i kredsen.

Historisk Samfund, Tønder amtskreds var medindbyder til afstemningsfesten i Skærbæk, hvor landsarkivar Worsøe holdt festtalen. En talrig forsamling deltog i mødet.

I samarbejde med folkeuniversitetsforeningen blev der den 18. februar holdt et møde på Tønder Statsseminarium. Foredragsholder var Kirsten Sass Bak, Århus Universitet, der forsøgte at analysere folkesangen i Sønderjylland i udlændighedstiden og årene op til anden verdenskrig. Der var kun beskedent fremmøde.

Årsmøde og generalforsamling holdtes torsdag den 1. april på Tønderhus. Der var 60 deltagere. Formandens beretning og regnskabet blev godkendt. Søren Schmidt, Randerup og Mary Nicolaysen, St. Jyndeved ønskede ikke at fortsætte i bestyrelsen.

Nyvalgt blev Ellen Jepsen, Jejsing, Ingolf Haase, Møgeltønder, Iver Kristensen, Rudbøl og Frede Gotthardsen, Løgumkloster. Bestyrelsesmedlemmernes antal blev efter beslutning udvidet til syv. I forbindelse med årsmødet holdt lærer K. Schmidt Nielsen, Visby et interessant lysbilledforedrag om Trøjborg slot.

Til formand for Tønder kredsen er valgt gårdejer Erik Posselt, Sydfeldt, Møgeltønder.

S. N. C.

Sydslesvigs amtskreds

1981 har været et år med mange vellykkede møder.

Det begyndte den 29. april: 39 deltagere oplevede en hurtigt afviklet generalforsamling og Ole Ventegodts foredrag om »1.000 flensborgske skibe for 200 år siden«. Foredraget var i den grad præget af veloplagthed og fortælleevne, at hele forsamlingen med ét slag blev optaget af Flensborgs skibsfart i den periode, da flensborgske skippere fik bygget de mange skibe i Flensborg, bragte korn, gryn, brød og masser af brændevin til Norge, besejlede de tyske og baltiske østersøbyer og St. Petersborg og søgte at dække Københavns næsten umættelige behov for mursten og andre byggematerialer. Flensborgs store skibe gik i fast fart mellem nord- og vesteuropæiske havne og havne i Middelhavet. Vestindien spillede kun en meget lille rolle. Samtidig gjorde Ventegodt rede for de flensborgske værfters byggeaktiviteter.

46 medlemmer af Historisk Samfund og Dansk Lærerforening, Sydslesvigs Sydvestkreds, deltog i aftenvandringen i Husum den 4. juni. Under kyndig ledelse af dr. R. Kuschert og hr. A. Jastrow så vi på det 400 år gamle slot, som opførtes af hertug Adolf von Gottorp, og amtsarkivet, som først blev oprettet i 1974. Vandringen gennem byen blev ledet af skoleinspektør Herbert Runz og tidligere kommunalskoleledelse Ina Carstensen. Aftenen afsluttedes på Husumhus.

Sommerudflugten gik i år til herregården Altenhof syd for Egernførde. Denne tur var lige ved at drukne i regn og det store rykind. Selv om de 104 deltagere var for mange, fik vi dog et overbevisende indtryk af den dansk-tyske helstatskultur, der har præget denne gamle herregård og slægten Reventlow samt familierne Stollberg, Schimmelmann og Bernstorff.

En succes blev Troels Finks forelæsningsrække »Synspunkter på Sønderjyllands historie«. Rækkens 6 aftener, der var blevet arrangeret i fællesskab med Folkeuniversitetet, blev besøgt af 501 tilhørere. Vi fik ikke alene at vide, at det ikke var Troels Fink, der gjorde Sønderjyllands historie så indviklet, men vi fik også et rids af Sønderjyllands historie fra det sønderjyske hertugdømmes opståen, dengang, da de tre sydlige jyske sysler blev skilt ud, fordi den danske konge herfra hentede militært mandskab til yderligere befæstning af Danevirke, til vor tids identitetsproblematik. Troels Fink fremhævede, at der ikke findes en slesvigsk identitet, men at en dansk-sydslesvigsk selvopfattelse er ved at udvikle sig, og at den er en værdifuld variant af det alment danske og en berigelse for det danske folk som helhed.

Efterårsmødet blev holdt i Slesvig by. Den 5. november fortalte lærer Nils Vollertsen om »SPDs nationale og det danske socialdemokratis internationale stillingtagen til den dansk-sydslesvigske bevægelse 1945-54«. Nils Vollertsen skildrede efterkrigsårene i det dansk-tyske grænseland. Han beskrev, hvordan sydslesvigerne efter 1945 ændrede deres syn på vor hjemstavns historie, og hvordan ydre og

indre faktorer lettede sindelagsskiftet fra tysk til dansk. I modsætning til 1920 valgte socialdemokraterne i Sydslesvig vejen mod nord i årene efter 1945. Deres – forgæves – indsats for at skabe en positiv indstilling hos deres danske partifæller og de slesvig-holstenske »genossers« modaktioner og de flensborgske socialdemokraters mislykkede forsøg på at ekspandere den organiserede socialdemokratiske danskhed over hele Sydslesvig var nogle af foredragets hovedemner.

Enkelte andre foredrag har vi arrangeret i samarbejde med SydslesvigskForening og Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Jeg vil kun nævne den meget vellykkede aften med forlagsdirektør Bo Bramsen. Den 17. marts 1982 holdt han i Lyksborg et meget muntert foredrag om »Huset Glücksborg ude og hjemme i 150 år«. Han fortalte om baggrunden for sine bøger om Glücksborgerne og gjorde desuden rede for et væld af indviklede slægts- og familieforhold.

I dag tales der så meget om identitet og hjemstavnssbevidsthed. Man teoretiserer og gør disse ord vidtløftige og svævende. For os er det konkrete begreber. Vi beskæftiger os med vor hjemstavnns historie og på vore udflugter og aftenvandring er oplever vi både vor hjemstavnns fortid og nutid konkret – og det vil vi fortsætte med også i de kommende år, således at det danske Sydslesvig aldrig vil blive til et romantisk, uhåndgribeligt og uklart billede for os.

J. R.

Årsberetning 1981–82

Ved Poul Andersen

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt årsmøde på Hotel Dybbøl Banke søndag den 9. maj 1982. Formanden bød velkommen til de ca. 100 fremmødte og rettede en særlig velkomst til æresmedlemmerne, Troels Fink, H. Neumann, Morten Kamphövener, Werner Christiansen og Peter Kr. Iversen samt til mødets foredragsholder, dr. Johann Runge. Efter at man havde sunget »Du skønne land med dal og bakker fagre«, blev formanden for Sønderborg amtskreds, viceskoleinspektør Aage Rasmussen valgt til dirigent. Efter at have konstateret, at årsmødet var lovligt indvarslet, gav dirigenten ordet til formanden, der aflagde følgende beretning:

Vi kan atter se tilbage på et virksomt år i Historisk Samfund, både hvad angår vor udgivervirksomhed, vore udflugter, møder og foredrag.

Som formand er det rart at kunne meddele, at vi har holdt vort medlemstal. I fjor ved årsmødet var tallet 3.109, i år der det 3.123.

Årsmødet 1981 har fået en god modtagelse blandt vore medlemmer og i pressen. Den høje standard, der er vort mål, har redaktionen dygtigt levet op til. Det er en alsidig bog med en række artikler, der belyser fortid og nutid. Af de godt 300 sider fylder artikelstoffet godt 200, mens den sidste lille trediedel optages af anmeldelser, bognyt og noter og nyt samt beretning fra museer, lokalhistoriske foreninger og arkiver. Vi har i et særligt afsnit lagt vægt på at orientere om de mange lokalhistoriske årsskrifter og periodica, og ser med glæde det historiske arbejde trives ude i sognene.

Foruden årbogen har vi, siden vi sidst var samlet til årsmøde, udsendt fhv.

stadsskoleinspektør L. S. Ravns bog om skoleforhold under fremmedherredømmet. L. S. Ravn har studeret dette emne gennem mange år, og nu foreligger resultatet i denne bog, der har vakt stor interesse.

I efteråret kunne vi præsentere endnu to bøger for pressen. Vidt forskellige, men det viser tilfulde spændvidden af vore udgivelser. Det var fhv. skoleinspektør Børge L. Barløses enestående værk: *Lærerstandens i Sydslesvig fra reformationen til 1864*. Værket rummer 3700 biografier over folke- og latinskolelærere. Det er et meget betydeligt forskningsarbejde, der ligger bag dette værk, og det vil blive stående og flittigt benyttet af enhver, der beskæftiger sig med Sønderjyllands personal- og skolehistorie. Vi er taknemmelige for, at Børge L. Barløse har betroet Historisk Samfund at være med til at løse den praktiske side af denne store opgave, og vi er en lille smule stolte af at stå som udgiver af dette værk.

Den anden bog var mølleren i Fole, P. Anholms erindringer fra år som sømand på de store have og som guldgraver i Australien og på New Zealand, et memoireværk, der er spændende som en roman.

Jeg omtalte ved årsmødet i fjor, at vi påtænkte et tillæg til registeret over årbøgerne for tiden 1941–80. Dette register skulle De nu have modtaget sammen med indvælsingen til årsmødet. Dette tillæg er ikke så udførligt som det tidligere register, men det er en god nøgle til at finde frem til artikler, der har været bragt i årbøgerne i de sidste 40 år. Når det ikke er opbygget som det tidligere register, er årsagen den, at vi i styrelsen har planer om at fejre årbøgernes 100 års jubilæum i 1989 med et fuldstændigt og udførligt register for alle årgangene fra 1889 til 1989. Jeg vil her gerne bringe en tak til overbibliotekar Kragh Nielsen for det arbejde, han har udført med tillægget.

Når vi har kunnet udgive så mange både kostbare og mindre kostbare publikationer, så har det kun været muligt, fordi vi har modtaget betydelige tilskud fra det offentlige, fra fonds og institutioner. Uden denne hjælp havde vi ikke kunnet løse opgaverne, og jeg vil gerne her udtale Historisk Samfunds hjerteligste tak for denne støtte til vort arbejde.

Det var noget om de bøger, vi har kunnet fremlægge i det forløbne år. Også i indeværende år kan vi formentlig komme med en række gode tilbud til vore medlemmer. Meget snart foreligger en bog af fhv. lærer Jes M. Holdt. Bogen beskriver gårdene og slægterne i Løjt sogn. Der ligger et meget grundigt arbejde bag denne bog, og interessen for den har allerede vist sig gennem en del bestillinger. Denne gård- og slægtshistorie vil med sin grundighed og perspektivrigdom forhåbentlig inspirere til udarbejdelse af lige så gode gårdhistorier fra andre sogne.

Dr. Japsen efterlod ved sin død et manuskript om Den tyske Forening i Nordslesvig. Fru Japsen har overladt dette manuskript til Historisk Samfund til udgivelse. Denne opgave tager vi gerne på os, da dr. Japsens bøger altid bygger på grundige undersøgelser af kildematerialet. Bogen knytter sig i øvrigt nært til bogen om pastor Jacobsen i Skærbæk, og den belyser klart den tyske forenings virke i årene omkring århundredskiftet, hvor den nationale kamp stod skarpt og uforsonligt.

Endnu en bog er planlagt. Den har foreløbig fået navnet Sønderjysk sølv. Det drejer sig om en bog af dr. Sigurd Schoubye, der er vor største kender på dette område. Han har udmøntet sine studier gennem en menneskealder af sølvsmearbejder i Nordslesvig. Foruden biografiske oplysninger om mestrene gennem ca. 300 år til laugsordningen ophørte, bringes tegninger af stempelmærker, så enhver med denne

bog i hånden kan tid- og stedfæste sit sølvtøj. Bogen bringer tillige ca. 300 fotos af sølvarbejder, billeder, der ikke tidligere har været offentliggjort.

Hvor mange af disse bøger, vi kan udsende i år, vil afhænge af vor økonomi. Men vi regner med som sædvanligt at udsende en bogliste med nye udgivelser, så der ikke skal mangle ideer til julegaver.

På årsmødet i fjor udskrev vi en prisopgave for sønderjyske levnedsskildringer. Manuskripterne skal bedømmes af redaktionen for skriftudvalget, og manuskripter indsendes inden 1. september i år. Endnu er kun indgået et par færdige manuskripter. Alle, der er født eller har levet her i landsdelen, og som har noget på hjerte, kan altså endnu nå at komme med i konkurrencen.

Sønderjysk Månedsskrift nåede at indhente trykkerikonflikten ved at udgive et par dobbelthæfter. Årgang 1981 blev atter fyldig og alsidig, og det tjener redaktionen til ære. Økonomisk har Sønderjysk Månedsskrift det stadig lidt trangt, men vi har kunnet glæde os over gode tilskud. De muliggør sammen med samarbejdet om museumsårbogen, at vi stadig kan holde dette enestående historiske tidsskrift i live. Som det vil være abonnenterne bekendt, har vi sat prisen op med 10 kr., og det synes heldigvis ikke at give frafald. Vi er taknemmelige for denne trofasthed og vil gøre vort til, at månedsskriftet stadig kan bevare sit høje stade.

Det ville også være rart at få lidt flere abonnenter. Derfor har vi i dag ved hver kuvert lagt vor nye brochure. Bag i den er der mulighed for at tegne sig som abonnent, og er man det allerede, så giv venligst brochuren videre til en ven eller nabo.

Også kontingentet som medlem af Historisk Samfund har vi set os nødsaget til at forhøje med 10 kr. Den portoforhøjelse, der nu er trådt i kraft, fordyrer alene udsendelsen af Sønderjyske Årbøger med godt 15.000 kr. Vi beklager, at det er nødvendigt, men man må trøste sig med, at det stadig er fantastisk billigt hvert år at få en smukt illustreret, indbunden bog ind ad døren for 65 kr.

Egnsvandringen, der i 1981 blev en »bølgegang«, gik til det charmerende Ærø. Den fik trods nogle besværligheder et godt forløb, og som altid var der god tilslutning.

Historisk Søndag var i fjor arrangeret af Åbenrå amtskreds. Der var udvalgt seks interessante steder, som kunne besøges, og hvert sted orienterede lokalkendte folk.

I år er den historiske søndag henlagt til Haderslev amt, som det fremgår af den udsendte indbydelse. Der bydes på besøg på steder, hvor man ikke kommer til hverdag, og vi kan kun anbefale, at man gør det til en tradition på den historiske søndag at fylde bilen med familie eller venner og på denne hyggelige vis lærer landsdelen at kende.

Ude i amtskredsene har vi i løbet af vinteren indbudt tillidsmænd og repræsentanter for de lokalhistoriske foreninger og arkiver til møder. Vi har i Historisk Samfund i de senere år med stor glæde set en lang række lokale historiske foreninger, arkiver og samlinger skyde frem. I mange tilfælde er drivkraften i disse foreninger folk, der er medlemmer af Historisk Samfund, og som nu har sat noget i gang i deres hjemsovn. Vi har derfor følt det som en selvfølge at indbyde til møder ude i amtskredsene for at høre, om vi kunne være behjælpelige i det påbegyndte arbejde. Møderne var velbesøgt. Over 100 fra 26 foreninger mødte op, og næsten alle lokalhistoriske foreninger var repræsenteret. Det var rart at mærke den interesse og positive indstilling, vi mødte.

Alle steder ønskede man lignende fællesmøder gentaget årligt på amtsbasis. Der er således en bred interesse for at udveksle erfaringer om arbejdet i sognene og for at

drøfte mulighederne for at trække på samme hammel i udbygningen af det historiske arbejde.

Jeg mener, at det er uhyre vigtigt, at Historisk Samfund søger et nøje samarbejde med det, der sker ude i sognene. Vi vil hjælpe med de erfaringer, vi har, og vi vil fremover indkalde til møder af samme art som sidste efterår.

Ud over disse møder har der i amtskredsene været megen anden aktivitet. De statistiske oplysninger viser os, at der i de fem amtskredse har været afholdt 29 møder, by- og egnsvandring med deltagelse af 1.575 personer. Nogle af møderne blev afholdt i samarbejde med andre foreninger.

Selv om Historisk Samfund i år kan fejre 60 års fødselsdag, så trykker alderen ikke. Alle i styrelsen gør en stor indsats for, at Historisk Samfund stadig kan være aktiv og levende. En varm tak skal lyde til redaktionerne af årbøger, skriftrække og Sønderjysk Månedsskrift, der bruger mange timer af en begrænset fritid til at skabe de gode resultater, ligeledes til vor kasserer, der nu skal holde styr på næsten en million kroner, til sekretæren, som trækker et meget stort læs af dagligdagens problemer, ja, til hele styrelsen, tak for et rart samarbejde i året, som er gået. Endelig har jeg også al mulig grund til at takke vore to medarbejdere på kontoret.

Sidst, men ikke mindst en tak til Historisk Samfunds trofaste medlemsskare. Uden den kunne Historisk Samfund ikke stadig hævde sig som et af de største og mest produktive amtsamfund.

Derefter aflagde kassereren, fhv. bankdirektør H. Lildholdt det reviderede regnskab. Såvel formandens beretning som regnskabet godkendtes enstemmigt at årsmødet.

På valg var Henrik Becker-Christensen og Jørn Buch, som begge genvalgte enstemmigt. Som nyt medlem af styrelsen foreslog formanden landsarkivar Hans H. Worsøe, Åbenrå, der ligeledes valgtes enstemmigt. Under eventuelt orienterede formanden om Historisk Søndag i juni og Den store egnsvandring i september.

Efter årsmødet og det fælles kaffebord holdt dr. Johann Runge et meget engageret foredrag om professor Christian Paulsen fra Flensborg, som fremkaldte et kraftigt bifald fra tilhørerne.

Sluttelig havde deltagerne lejlighed til at bese anlæggene ved Dybbøl skanser samt Dybbøl kirke, hvor pastor Storgaard orienterede om kirkens og kirkegårdens historie.

Regnskab

Ved H. Lildholdt

Driftregnskab for året 1. januar til 31. december 1981

Indtægter:

Medlemsbidrag	167.355,25
Sdj. Månedsskrift abonn.	114.369,20
Sdj. Månedsskrift annoncer	7.719,70
Sdj. Månedsskrift tilskud	35.500,00
Skrifter, salg	160.981,45
Skrifter tilskud	129.500,00
Tilskud	123.776,00
Renter	38.296,51

Beholdning 1.1.1981 174.270,12

kr. 951.768,23

Udgifter:

Sønderjyske Årbøger	180.126,90
Sdj. Månedsskrift tryk	128.109,76
Sdj. Månedsskrift forsendelse	22.465,82
Sdj. Månedsskrift honorarer	14.140,00
Skrifter	307.507,11
Porto	7.426,60
Kontorhold	7.671,39
Lønninger	63.920,79
Møder	7.573,35
Repræsentation	7.766,00
Telefon	2.143,00
Forsikring, ATP o.l.	4.066,99
Amtskredse, bidrag	5.500,00
Foredrag	1.300,00
Brochurer	13.779,70
Egnsvandring	701,09
Historisk Søndag	2.428,65
Kontingent SLF	5.395,20
Diverse	4.692,15
Beholdning 31.12.1981 <u>165.053,73</u>	

kr. 951.768,23

*Status pr. 1. januar 1982**Aktiver:*

Beholdning	165.053,73
Tilgodehavende salg	19.000,00
Tilgodehavende moms	36.000,00
Tilgodehavende lønrefusion	14.318,00
Tilgodehavende tilskud	9.600,00

kr. 243.971,73

Passiver:

Egnsvandreringsfond	5.889,83
Til udgivelser	61.100,00
Jubilæumsfond	15.000,00
Publikationsfond	100.000,00
Overførsel til næste år	61.981,90

kr. 243.971,73

Åbenrå, den 28.1.1982

H. Lildholdt

Foranstående regnskab har vi revideret og fundet i overensstemmelse med bilag, giro-, bank- og sparekassekonti.

Åbenrå, den 23. marts 1982.

sign. C. O. Henningsen

sign. Sv. Lyck

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1981 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de foregående år i afgangslisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle de nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge, indmeldt i tiden 1. januar–31. december 1981.

Pr. 31. december 1981 udgjorde medlemstallet 3123, der fordelte sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by	245
Haderslev amt	450
Sønderborg by	129
Sønderborg amt	208
Tønder by	141
Tønder amt	281
Åbenrå by	290
Åbenrå amt	357
Sydslesvig	177
Storkøbenhavn	255
Øvrige Danmark	556
Udlandet	34

Afgang ved død

Andersen, A., pastor emer., Haderslev
 Asmild, Sven, statsaut. revisor, Åbenrå
 Black-Hansen, Theodora, frue, Åbenrå
 Christensen, J., kommunaldirektør, Åbenrå
 Graversen, Hans, lærer, Nordborg
 Hansen, Anna, frue, Fole
 Hansen, Chr. R., lærer, Esbjerg
 Hansen, Niels, pensionist, Kollund
 Heinsen, Helge, præst, Thyregod
 Holsøe, H. V., befragter, Virum
 Japsen, G., universitetslektor, dr. phil.,
 Helsingør
 Jelsbak, Jens, provst, København
 Jessen, Harald, Horsens
 Martensen-Larsen, V., kontorchef, Hellerup
 Miang, Bent, landsretssagfører, Sønderborg
 Møller, Jakob, gårdejer, Vester Sottrup
 Petersen, Christian, pensionist, Døstrup
 Petersen, Holger, viceskoleinspektør,
 Haderslev
 Petersen, P. Chr., arkitekt, Åbenrå
 Rasch, Chr., overlærer, Åbenrå
 Skau, Jens, gårdejer, Øster Lindet
 Thomsen, Nanna, frue, København
 Tofft, Helga, frue, Åbenrå

Tilgangsliste

Andersen, Carl C., maskinarbejder,
 Hjørring
 Andersen, Knud Taudal, toldvagtmester,
 Padborg
 Andersen, Lykke Poul, Randers
 Andersen, N. E. Bangsbo, Kokkedal
 Barsøe, Jørgen, Rødekro
 Beck, Jeff H., sognepræst, Kegnæs
 Beltoft, Lorentz P., Granlunden 60, Esbjerg
 Blank, Heinrich, dr., Flensborg
 Blitger, Inger, lærer, Flensborg
 Bonnichsen, Chr. R., dyrlæge, Haderslev
 Boesen, Peter Michael, Ålborg
 Boisen, Knud, Løjt Kirkeby
 Brag, Dagmar og Günther, bogtrykker,
 Løgumkloster
 Brodersen, Peter, Rise
 Bruun, Jens, sognepræst, Løjt Kirkeby
 Brücker-Kristensen, S., adjunkt,
 Sønderborg
 Buch, Edith, afdelingsleder, Åbenrå
 Bøge, Niels, Fynshav
 Christensen, Frederik, Nybøl
 Christensen, H. C., Vejle
 Christensen, Harald, fhv. seminarielektor,
 Broager
 Christensen, Henning, Mjolden
 Clausen, Dagmar og Finn, Haderslev
 Clausen, Jonna, HA, Gråsten
 Clausen, Preben T., overlæge, Holstebro
 Culmbach, Anne, stud. mag., Odense
 Dahl, John, Valby
 Danmarks Lærerhøjskole, Haderslev
 Davidsen, Lone, frue, Fynshav
 Diebner, Bernd Jörg, dr., Flensborg
 Diedrichsen, Claus, Nordborg
 Feddersen, Alice, bibliotekar, Høruphav
 Frederiksen, Finn, mag. art., Randers
 Gether, Knud, major, Vindeby

- Gjerløv, Birgitte, lærer, Rendsborg
 Göteborgs Universitetsbibliotek, Göteborg
 Hansen, Erik J., læge, Sønderborg
 Hansen, Gerda, småbørnslærer, Haderslev
 Hansen, Gerda, Struer
 Hansen, Karl, Hygum
 Hansen, Lis, Kragelund
 Hansen, Margrethe, Haderslev
 Hansen, Mariane og Oscar M., Vojens
 Hansen, Michael, Åbenrå
 Hansen, Tage, Rise
 Hartmann, Leif, lærer, Hoptrup
 Haugaard, Vibeke Kyhl, Hørsholm
 Henrichsen, Carsten, adjunkt, Flensborg
 Hertel, Knud Koch, læge, Christiansfeld
 Hinrichsen, Heine, pedel, Slesvig
 Hjort, Peter, Haderslev
 Holm-Rasmussen, Simon,
 ungdomsskoleinsp., Tumbøl
 Hunderup, Jens Andresen, sygehjælper,
 Ribe
 Hunger, Hermann, undervisningsleder,
 Åbenrå
 Høg, Torben, Holbøl
 Hørlyck, Hans Jørgen, civilingeniør,
 Augustenborg
 Iversen, Hans, overlærer, Felsted
 Ibsen, Jens Aage, bibliotekar, Gråsten
 Petersen, Anette og Jensen, Kjeld,
 lærerstud., Haderslev
 Jensen, Olga, frue, Sønderborg
 Jensen, Randi Wolff, Smidstrup
 Jensen, Tove M., Nordborg
 Jensen, Ulla, lærer, Rødekro
 Jessen, N. P., Toftlund
 Johannsen, Anders, Tåsinge
 Johansen, Frederik, Knardrupgaard
 Johansen, Jes Aage, salgschef, Sønderborg
 Jørgensen, Agnes, Kruså
 Jørgensen, Jordt, dr. theol., Brabrand
 Kappel, Astrid Grevsen, klinisk psykolog,
 Sønderborg
 Knudsen, Mogens, installatør, Sdr. Hygum
 Koustrup, Niels, Brabrand
 Krohn, Susanne, Toftlund
 Kromann, Erik, adjunkt, Flensborg
 Küsel, Ulrich, Flensborg
 Larsen, Birgit Berg, Brønshøj
 Lassen, Margret J., lærerstud., Haderslev
 Lassen, Marie, frue, Vester Aageby
 Leitner, Erwin, Åbenrå
 Licht, Chr. de Fine, stud. theol., København
 Lindgaard, Niels-Ole, lærer, Flensborg
 Lorenzen, Jørgen Højland, Århus C
 Lorentzen-Hansen, Dorit, lærerstud.,
 Haderslev
 Ludvigsen, Jytte, Stenderup
 Lytve-Hansen, Gerda, defektrice,
 Sønderborg
 Madsen, Arne, Haderslev
 Madsen, Keld Klemith, bibliotekar, Husum
 Madsen, Lennart S., stud. mag., Århus
 Marcussen, Elisabeth, Brabrand
 Matthiesen, Peter, kriminalassistent,
 Sønderborg
 Meilandt, Peter A., Rødekro
 Mejenborg, Alfred, skoleinspektør,
 Jaruplund
 Miether, Reinhard, pastor, Toestrup
 Morell, F., tandlæge, Padborg
 Møballe, Viggo, Tønder
 Møller, Asta, overassistent, Åbenrå
 Møller, Ellen, V. Sottrup
 Møller, Per Grau, Odense
 Nielsen, Anders Lyng, højskolelærer, Uge
 Nielsen, Anna, fhv. sygeplejerske, Kolding
 Nielsen, Ditlev, kriminaldommer,
 Sønderborg
 Nielsen, Jens, købmand, Kelstrup Strand
 Nielsen, Jens Verner, læge, Høruphav
 Nielsen, Jørgen, skovrider, Hørsholm
 Nielsen, Leif, København
 Nielsen, Ole Perch, amtmand, Åbenrå
 Nørre-Rangstrup bibliotek, Toftlund
 Olesen, Annelise, Rødding
 Olesen, Karl Erik, lærer, Starup
 Olesen, Kim Kragholm, lærer, Harreslev
 Olesen-Müller, Peter, lærer, Grummark
 Olesen, Arne, konsulent, cand. agro., Hørve
 Paulsen, Christian, købmand, Åbenrå
 Pedersen, Anna, frue, Øster-Lindet
 Pedersen, Helen K. Krogh, lærerstud.,
 Haderslev
 Petersen, Horst, Flensborg
 Petersen, Jens Bach, Odense
 Petersen, Henrik, lærer, Emmerlev
 Petersen, Jørgen, lærer, Haderslev
 Petri, Lone, frue, Sønderborg
 Philipsen, Hans Peter, cand. jur., Varnæs
 Plath, Dagmar, frue, Skelde
 Plum-Lykkesfeldt, Kaj, sognepræst,
 Gentoft

Rasch, Chr., overlærer, Åbenrå
 Rasmussen, Magda, Tønder
 Rasmussen, Marie, frue, Rinkenæs
 Rasmussen, Th., fhv. overlærer, Horsens
 Ravn, Jacob, Skærbæk
 Risgaard, Inger, lærer, Flensborg
 Schlichting, Vagn, chauffør, Bandholm
 Schmidt sen., Hans, Lambjerg
 Sievers, Heinrich, Ravsted
 Siggaard, Ida Skovmand, frue, Ryslinge
 Simon, Georg, lærer, Gentofte
 Simonsen, Henning, Løjt Kirkeby
 Skolebiblioteket, Broager
 Skovgaard-Petersen, Vagn, professor,
 København
 Skovmand, Erik, Åbenrå
 Skovshoved, Pia, lærerstud., Haderslev
 Slot, Carl, Broager
 Steffensen, Steffen, lærer, Ribe
 Sunesen, Niels, konsulent, Rødding
 Søndergaard, Preben, København

Sønderjyllands Voksenundervisning, Gram
 Sørensen, Aksel, Århus
 Sørensen, Jens Ibsen, læge, Højer
 Sørensen, Preben St., cand. mag., Århus
 Saabye, A. M., Ny Hammersholt
 Tange, Kirsten, sekretær, Flensborg
 Thomsen, Hans, gårdejer, Roost
 Thomsen, Ole, lærer, Felsted
 Thomsen, Thomas, Ekernførde
 Thornberg, E., Kolding
 Thorst, Birthe Løbger, kontorassistent,
 Rødovre
 Thøgersen, Knud, maskinmester, Rødovre
 Tønnsen, Thorkild, adjunkt, Flensborg
 Vinum, Mette, frue, Åbenrå
 Vogsen, Lene, lærerstud., Haderslev
 Vosgerau, Richard, Flensborg
 Waller, Gøsta, Åbenrå
 Woelke, Kaj, Tyrsted
 Aarud, Kaj, Haderslev

